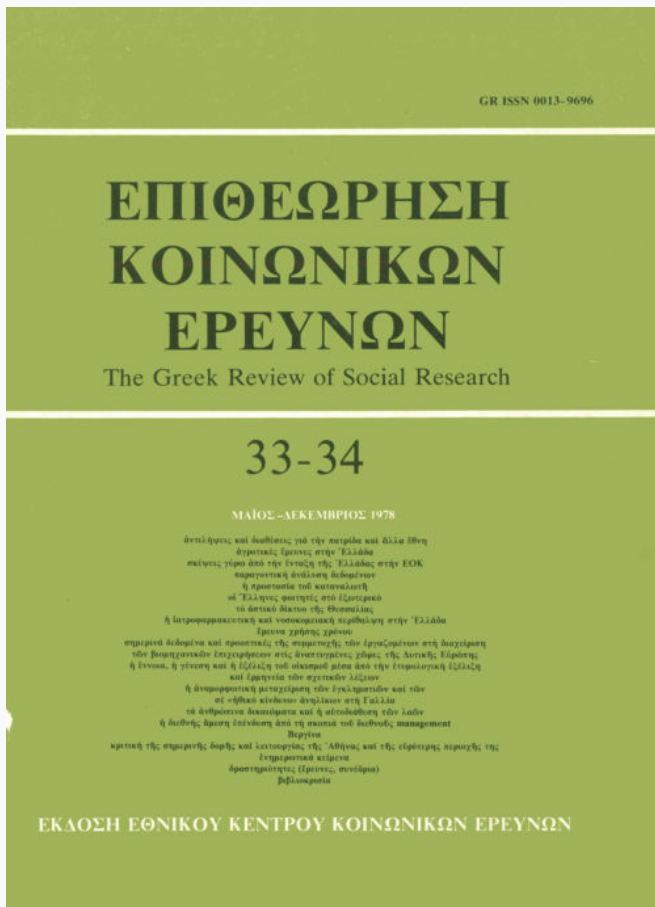

The Greek Review of Social Research

Vol 33 (1978)

33-34

Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα

Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

doi: [10.12681/grsr.311](https://doi.org/10.12681/grsr.311)

Copyright © 1978, Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Burgel, G., & Θεοφίλου Μ. Δ. (1978). Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 33, 190–213. <https://doi.org/10.12681/grsr.311>

άγροτικές έρευνες στήν Έλλάδα

του
Guy Burgel

Καθηγητή στο Université
de Paris X — Nanterre

Μετάφραση: Δρ. Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

Αυτό το άρθρο δημοσιεύθηκε στο
Mémoires et Documents, τόμος 13,
έκδοση του CNRS, Παρίσι, 1972.

III. έξωτερικές εισροές-έκροές στήν άγροτική οικονομία

Στήν Έλλάδα, ή ταχύτητα τών κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών πού προήλθαν από τήν άστικοποίηση πολλαπλασιάζει κάθε είδους σχέσεις μεταξύ πόλεως και ύπαιθρου. Οί δεσμοί πού συνδέουν τούς άστους μέ τά χωριά τους και πού τούς αναγκάζουν νά καταφεύγουν σ' αυτά μέ τήν ευκαιρία μεγάλων έορτών τής Όρθοδοξίας (Πάσχα, Πανηγύρια), δέν είναι μόνο θρησκευτικοί. Είναι περισσότερο βαθείς και σταθεροί. Στο χωριό, οί τρόποι ζωής ποικίλλουν: άν και όρισμένα επαγγέλματα εξαφανίζονται (σαγαματοποιοί, λευκοσιδηροουργοί), ώστόσο τά κέντρα λειτουργίας (fonctions), διανομής και έξυπηρετήσεως πολλαπλασιάζονται: σταθμοί βενζίνης, έπισκευής τρακτέρ και φορτηγών αυτοκινήτων, πρατήρια ύγραερίου και οικιακών ηλεκτρικών ειδών, χωρίς νά υπολογίσουμε τά αναπόφευκτα παντοπωλεία. Όλοι οί επαγγελματίες αυτοί είναι κάτοχοι γαιών άπ' τίς όποιες έχουν συμπληρωματικά εισοδήματα. Αντίθετα, πολλοί μικροκαλλιεργητές αυξάνουν τούς πόρους τους εργαζόμενοι σέ περισσότερο έννοημένες ιδιοκτησίες ή στήν ύπηρεσία ιδιοκτητών πού έξασκοδν ένα έξω-γεωργικό κύριο επάγγελμα. Στήν πόλη, οί καινούργιοι έσωτερικοί μετανάστες διατηροδν δυνατούς δεσμούς μέ τή γή. Αν και ή επένδυση σέ ιδιόκτητη γεωργική γή (έγχειο ιδιοκτησία) δέν άποτελεί μακροχρόνια παράδοση στήν Έλλάδα, ώστόσο πολλά άστικά νοικοκυριά διατηροδν τήν ιδιοκτησία ενός άμπελιού και μερικών έλαιόδενδρων, πού συμπληρώνει ικανοποιητικά τά οικονομικά τους. Τόν τελευταίο καιρό, στίς περιοχές κερδοσκοπικών καλλιιεργειδν (έσπεριδοειδή, όπωροφόρα δένδρα) οί άστοί (έλεύθεροι επαγγελματίες, συνταξιούχοι δημόσιοι υπάλληλοι, έμποροι) άπόκτησαν γή δική τους σέ χωριά άπ' τά όποια δέν κατάγονταν. Μέ δυό λόγια, πρόκειται έδδ νά εκτιμηθεί ό ρόλος τών εισροών και τών εκροών στήν οικονομία τών άγροτικών εκμεταλλεύσεων.

1) Οί γεωργοκαλλιεργητές πού έξασκοδν κύριο άστικό επάγγελμα

Τά δελτία τής Άγροτικής Τράπεζας δίνουν μιá άσαφή εικόνα του φαινομένου. Τά έξωγεωργικά επαγγέλματα γενικά είναι σημαντικά, γιατί άποτελοδν συμπληρωματική έγγηση γιά τήν Τράπεζα. Συχνά όμως δέν αναφέρεται ή πραγματική κατοικία του πελάτη: όταν πρόκειται γιά δικηγόρο ή γιά γιατρό, δέν μπορεί κανείς νά είναι βέβαιος ότι βρίσκεται στο χωριό. Κι όχι μόνο αυτό, άλλα συχνά στους φακέλους αναφέρεται διαμονή στήν Άθήνα χωρίς νά καθορίζεται τό επάγγελμα πού έξασκει ό ένδια-

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Άρχηγοί εκμεταλλεύσεως που δεν εξασκούν άγροτικό κύριο επάγγελμα (ποσοστό του συνολικού αριθμού των εκμεταλλευτών)

	Αριθμός συνόλου μελετωμένων εκμεταλλεύσεων	Έμποροι	Βιοτέχνες, εργάτες	Ελευθέρα επαγγέλματα	Υπάλληλοι	Συνταξιούχοι Δημοσίου	Άλλοι επαγγελματίες	Άθνητοι (άκαθάριστα)	Σύνολο
Κόρινθος (πόλη)	233	1,2	1,2	1,2	3,0	0,4	3,6	—	11,1
Ζάκυνθος (πόλη)	83	12,8	4,2	8,3	1,4	4,2	5,7	4,2	41,4
Γαϊτάνι	37	8,5	—	—	—	—	—	2,8	11,4
Βέροια (πόλη)	93	5,3	13,9	1,0	2,1	—	3,2	—	25,8
Νάουσα (πόλη)	94	2,1	3,2	2,1	4,3	4,3	—	—	16,3
Έπισκοπή	70	1,4	4,2	—	1,4	4,2	1,4	—	12,8
Πλάτανος	61	4,9	1,6	6,5	1,6	—	1,6	1,6	18,0
Άλεξάνδρεια	41	7,3	7,3	—	14,7	4,8	—	—	34,1
Σίνδος	47	8,5	4,2	—	—	12,8	—	—	25,5
Σύνολο	1.559	4,4	4,1	2,1	2,9	2,5	2,4	0,6	19,4

φερόμενος. Δεν είναι σπάνιο, οι «υποθέσεις» του άστου που εκμεταλλεύεται άκόμη γαίες στο χωριό να διεκπεραιώνονται κατ' ευθείαν από ένα συγγενή. Τά ίγνη έχουν τότε χαθεί για τον έρευνητή. Τελικά, όλες αυτές οι έλλείψεις έχουν σαν συνέπεια να είναι άτελης ή άπογραφη σχετικά με τά γεωργικά εισοδήματα που εισπράττονται από μη καλλιεργητές. Πολύ περισσότερο μάλιστα, άφουδ στην περίπτωση αυτή πρόκειται για εκμεταλλεύσεις στις όποιες χρησιμοποιείται το σύστημα της άμεσης καλλιέργειας (faire valoir direct) των άγροκτημάτων: το σύστημα της έμμεσης καλλιέργειας (faire valoir indirect)—σπάνιο, είναι άλ'θθεια, στην Ελλάδα—ξεφεύγει έξ όρισμού από την έρευνα.

Τό ένα πέμπτο περίπου των καλλιεργητών του δείγματος μας δεν εξασκεί γεωργικό επάγγελμα. (Πίνακας 10). Βέβαια, τό ποσοστό των καλλιεργητών-άστων είναι σημαντικό και αυξάνει πιθανώς τό μέσο όρο. Άλλά και τά ποσοστά των καλλιεργητών-χωρικών δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητα: 11,4% στό χωριό Γαϊτάνι (Ζάκυνθος), 12% στό χωριό Έπισκοπή, 18% και περισσότερο, στό χωριό Πλάτανος, 25% στό Σίνδο (Μακεδονία). Πρόκειται δηλαδή για γενικό φαινόμενο. Έμποροι και βιοτέχνες αποτελούν μόνοι τους τό ήμισυ σχεδόν των γεωργοκαλλιεργητών που εξασκούν ένα άστικό επάγγελμα. Τό υπόλοιπο αποτελείται από ελεύθερους επαγγελματίες, υπαλλήλους, συνταξιούχους του Δημοσίου, και άλλους επαγγελματίες.

Κατά τόπους παρουσιάζονται μεγάλες άντιθέσεις. Η πόλη της Ζακύνθου είναι έντελως διαφορετική

άπό την Κόρινθο, αλλά ταυτόχρονα και από τις πόλεις και τά χωριά της Μακεδονίας: περισσότερο από 40% των καλλιεργητών που μένουν εκεί εξασκούν άστικό επάγγελμα, έναντι 11% μόνο στην Κόρινθο, 16% στη Νάουσα, 26% στη Βέροια. Μιά άλλη μεγαλύτερη δυσαναλογία παρατηρείται σε πόλεις και χωριά της ίδιας περιοχής. Στη Ζάκυνθο, τό χωριό Γαϊτάνι αριθμεί μόνο 11% ψευδοκαλλιεργητές, ενώ στη φρουτοπαραγωγική περιοχή του Βερμίου, τό χωριό Έπισκοπή, 13%, στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης, τά χωριά Πλάτανος (18%) και Σίνδος (25%) άντιδιαστέλλονται προς την κομόπολη της Άλεξάνδρειας (34%).

Ο Πίνακας 11 άποκαλύπτει τις σχέσεις αυτών των ψευδοκαλλιεργητών με τη συνολική δομή της εκμεταλλεύσεως. Σε δύο ομάδες επαγγελματιών που άντιπροσωπεύονται έπαρκώς (έμποροι και ελεύθερα επάγγέλματα) άνήκουν πολλοί από τους μεγαλύτερους κατόχους γεωργικής εκμεταλλεύσεως: άν και ό μέσος όρος των εκμεταλλεύσεων του δείγματος είναι 31 στρέμματα, γι' αυτούς φτάνει τά 55 και 52 στρέμματα άντίστοιχα, ενώ οι άλλες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες καθόλου δεν διαφέρουν από τό μέσο όρο (εργάτες-βιοτέχνες) ή είναι καλύτερες άπ' αυτόν (υπάλληλοι-συνταξιούχοι). Όπως πάντα, ή Ζάκυνθος παρουσιάζει μεγάλες διαφορές: οι έμποροι που εκμεταλλεύονται τη γη κατέχουν περισσότερο από τό διπλάσιο τό μέσο όρο των γαιών που κατέχουν οι εκμεταλλευτές της πόλεως (127 στρέμματα έναντι 61).

Άκόμη πιο ένδιαφέρον είναι να μελετήσουμε τό φαινόμενο στό επίπεδο των κερδοσκοπικών καλλιεργειών (Πίνακας 12), όπου οι δυσαναλογίες είναι έντονώτατες. Έκτός άπ' τό χωριό Γαϊτάνι στό όποιο έπικρατούν οι πιο ίσομερείς δομές, τά σταφιδάμπελα παρουσιάζουν συχνά τον πιο κερδοσκοπικό χαρακτήρα των εκμεταλλεύσεων τις όποιες διαχειρίζον-

1. Η έρευνα εδώ έπρεπε να περιορισθεί στην Κόρινθο, τη Ζάκυνθο και στις κοινότητες συγκριτικού έλλειχου της Μακεδονίας. Λόγω της έπερογένειας του υποδείγματος, αυτός ό μέσος όρος δεν έχει προφανώς καμιά άκριβή στατιστική άξια, αλλά φαίνεται ένδεικτικός της σπουδαιότητας του φαινομένου που μελετάται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Σύγκριση μεταξύ τοῦ μέσου μεγέθους τῶν ἐκμεταλλεύσεων καὶ τοῦ κυρίου ἐπαγγέλματος τῶν ἐκμεταλλευτῶν γεωργικῆς γῆς (ἀριθμὸς στρεμμάτων)

	Μέσο μέγεθος τῆς κοινό- τητας	Ἐμποροί	Βιοτέ- χνες, Ἐργάτες	Ἐλευθέ- ρια ἐπαγ- γέλματα	Ἐπάλ- ληλοι	Συντα- ξιούχοι δημο- σίου	Ἄλλα ἐπαγ- γέλματα μὴ γεωργικά	Ἄθρηναῖοι, χωρὶς καθορι- σμένα ἐπαγ- γέλματα
Κόρινθος (πόλη)	20,6	21,3	16,0	38,0	21,0	7,0	20,0	—
Ζάκυνθος (πόλη)	60,8	127,1	18,6	79,6	6,0	11,3	0,5	65,5
Γαϊτάνι	26,7	22,3	—	—	—	—	—	;
Βέροια (πόλη)	29,2	19,2	31,1	18,0	27,5	—	7,0	—
Νάουσα (πόλη)	13,5	5,3	5,6	27,5	6,5	6,2	—	—
Ἐπισκοπή	30,9	20,0	16,6	—	20,0	19,6	12,0	—
Πλάτανος	45,3	2,6	200,0	41,5	13,0	—	20,0	;
Ἀλεξάνδρεια	35,6	76,0	21,3	—	20,0	33,0	—	—
Σίνδος	45,5	56,2	28,0	—	—	34,6	—	—
Σύνολο	30,8	54,9	29,8	52,0	17,5	21,0	13,0	65,5

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Σύγκριση μεταξύ μέσης ἐπιφάνειας κερδοσκοπικῶν καλλιέργειῶν καὶ κυρίου ἐπαγγέλματος τοῦ ἐκμεταλλευτῆ γεωργικῆς γῆς

	Μέση ἐπιφάνεια κοινότητας	Ἐμποροί	Βιοτέχνες, ἐργάτες	Ἐλευθέρια ἐπαγγέλ- ματα	Ἐπάλληλοι	Συντα- ξιούχοι Δημοσίου	Ἄλλοι
Κόρινθος (πόλη)	5,4	8,3	13,0	Σταφίδες (στρέμματα)		7,0	4,0
Ζάκυνθος (πόλη)	16,8	25,4	9,3	8,5	—	8,0	Ἀθρηναῖοι 15,6
Γαϊτάνι	6,5	3,6	—	—	—	—	—
Κόρινθος (πόλη)	33	83	Ἐλαιῶνες (ἀριθμὸς δένδρων)		77	—	10
Ζάκυνθος (πόλη)	195	625	46	695	—	20	Ἀθρηναῖοι 207
Γαϊτάνι	69	95	—	—	—	—	—
Κόρινθος (πόλη)	3,2	—	Ἵποφορὰ δένδρα (στρέμματα)				—
Βέροια (πόλη)	8,3	7,4	7,3	25,3	12,2	—	0,5
Νάουσα (πόλη)	10,9	5,3	5,6	18,0	15,0	—	—
Ἐπισκοπή	15,3	20,0	9,3	5,6	6,5	6,2	—
Πλάτανος	5,4	—	—	20,0	19,6	—	10,0
				10,0	—	—	—

ταὶ ἀντιπρόσωποι μὴ γεωργικῶν ἐπαγγελμάτων. Στὴν Κόρινθο καὶ τὴ Ζάκυνθο οἱ πραγματικοὶ ἐκμεταλλευτῆς γεωργικῆς γῆς ἔχουν λιγότερα ἀμπέλια ἀπὸ ὀρισμένους ἐμπόρους ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ ὀρισμένων βιοτέχνων. Ἀντίθετα, ἡ καλλιέργεια δέν φαίνεται νὰ προσελκύει τοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίες, γιατί γιὰ ν' ἀποδώσει χρειάζεται ἰδιαίτερη φροντίδα. Μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν σταφιδάμπελων ἀσχολοῦνται ὀρισμένες ἀστικές τάξεις, ἂν ὄχι οἱ λιγότερο εὐποροὶ, τουλάχιστον οἱ κάπως κατώτερες κοινωνικά.

Ἡ φυτεία τῆς ἐλιάς, ἀντίθετα, ἔχει κάποιον «γόητρον», κι ἐνδιαφέρει τοὺς νεόπλουτους ὄχι τόσο γιὰ τὰ εἰσοδήματα, ὅσο γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὸ νὰ καλλιεργῶν τὴν ἐλιά, ἐξασφαλίζουν τὴν ἐκτίμηση τῶν παλαιότερων ἰδιοκτητῶν. Στὴν Κόρινθο καὶ στὴ

Ζάκυνθο οἱ μεγαλύτεροι ἰδιοκτῆτες ἐλαιοδένδρων ἀνήκουν στοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίες. Ὁ μέσος ὄρος φυτείας γιὰ τοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίες φθάνει τὶς 100 καὶ 695 ριζὲς ἔναντι 33 καὶ 195 ριζῶν, ἀντίστοιχα, γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινότητας. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς δύο πόλεις, ὅπως καὶ στὸ Γαϊτάνι τῆς Ζακύνθου, καὶ οἱ ἔμποροι ἐπίσης ἀνήκουν στοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίες.

Στὰ ἴδια συμπεράσματα μπορεῖ νὰ καταλήξει κανεὶς ἂν ἐξετάσει τὸ θέμα τῆς καλλιέργειας ἐσπεριδοειδῶν στὴν περιοχή τῆς Κορίνθου, καὶ ὀπωροφόρων στὴν περιοχή τοῦ Βερμίου. Οἱ ἔμποροι δέν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἴδια τὴ φυτεία. Προτιμοῦν νὰ ἐπενδύουν τὰ χρήματά τους στὰ κυκλώματα διανομῆς καὶ κυρίως διατηρήσεως τῶν

φρούτων: τό 1966, στην περιοχή του Βερμίου, τό δικαίωμα άποθηκεύσεως στά φυγεία άνήκε κατά τά δύο τρίτα σέ ιδιωτικά κεφάλαια καί μόνο κατά τό ένα τρίτο στην 'Αγροτική Τράπεζα. "Ένα φυγείο έξοφλείται σέ τέσσερα χρόνια, μία φυτεία γίνεται παραγωγική σέ μικρότερο χρονικό διάστημα. Τό δένδρο επίσης ένδιαφέρει κυρίως αυτούς πού τό βλέπουν σάν μία μελλοντική πηγή κερδών καί όχι σάν στοιχείο «κοινωνικού γοήτρου»: καί έδώ οί μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες όπωροφόρων δένδρων είναι συνήθως έλεύθεροι επαγγελματίες καί υπάλληλοι. Στην περιφέρεια τής Νάουσας καί τής Βέροιας δέν είναι σπάνιο νά δει κανείς τή γυναικα κάτοικη γαιτρού τής Θεσσαλονίκης νά επιβλέπει τήν περιποίηση τών ροδακινιών τής: έδώ οί δημόσιοι υπάλληλοι—μέ επί κεφαλής τούς γεωπόνους τής Τράπεζας—κατόρθωσαν νά δημιουργήσουν πολύ όμορφες φυτείες πού τίς διατηρούν καλά.

Συνολικά, ή αύξηση τών άγροτικών εισοδημάτων, σέ σχέση μέ τά εισοδήματα από τά άστικά επαγγέλματα, είναι σημαντική. Τό φαινόμενο αυτό παρατηρείται σέ μεγάλη κλίμακα, γιατί ό άμεσος τρόπος εκμεταλλεύσεως είναι πολύ διαδεδομένος στην Έλλάδα ιδίως στις περιπτώσεις δενδροκαλλιιεργειών πού θεωρούνται ιδιαίτερα κερδοσκοπικές: ό επιχειρηματίας πού έξασκει ένα μη γεωργικό επάγγελμα συνδυάζει τήν έγγειο πρόσοδο τού κεφαλαίου μέ τά καθαρά εισοδήματα τής άπιχερήσεως. Μόνο ή αύξηση τού ήμερομισθίου τών άγερργατών, πού δικαιολογείται από τή μετανάστευση προς τό έξωτερικό, περιορίζει τήν έκταση τού φαινομένου.

Στήν ούσία, τό φαινόμενο έχει πολλές διαφορετικές όψεις. Στο χωριό, μπορούμε νά ύπολογίσουμε ότι 15-20% τών εκμεταλλετών γεωργικής γής έξασκούν μη γεωργικό κύριο επάγγελμα. Η άναλογία παραμένει σταθερή. Άλλά είναι λιγότερο σκανδαλώδης άπ' όσο φαίνεται, όταν γνωρίζεις κανείς τίς συνήθειες τής ζωής τής έλληνικής υπαίθρου. Οί κυρίως ένδιαφερόμενοι—μικρέμποροι καί βιοτέχνες—δέν άπαξιοούν νά «τά παρατήσουν» καί νά κατεβούν στό άμπέλι νά σκάψουν. Οί περιθωριακές αυτές κατηγορίες εργαζομένων «μπλοκάρουν» τίς δομές έγγειου ιδιοκτησίας καί ό παρασιτικός τους ρόλος φαίνεται καθαρότερα στην φθορά πού συντελείται γενικά στις άστικές δομές. Στίς μικρές επαρχιακές πόλεις ή καί' έξοχην γεωργική λειτουργία συνεχίζει νά κρατάει σημαντικό μέρος. Κάθε κέντρο περιβάλλεται από έναν άγροτικό χώρο, όπου οί άστικοι κατέχουν καί εκμεταλλεύονται γαίες. Πρόκειται για τούς πραγματικούς καλλιιεργητές, για τούς μικρομισθιούς, για τούς έμπορικούς αντιπροσώπους καί για τήν άστική τάξη. Οί δύο τελευταίες περιπτώσεις έκπροσωπούν τό 20-40% τού συνόλου τών γεωργο-εκμεταλλετών πού μένουν στην πόλη. Τό πρόβλημα παρουσιάζεται διςεπίλυτο γιατί αύτοί άποτελούν τήν πλειονότητα τών πίο προοδευτικών εκμε-

ταλλεωτών τής περιοχής, πού γενικά επιδιώκουν: περισσότερο έκτεταμένη καί λιγότερο τεμαχισμένη επιφάνεια, καλλιιεργητικά συστήματα περισσότερο κερδοσκοπικά, μικρότερη καλλιιεργεία τών φυτών άμεσης καταναλώσεως, καί επικράτηση τών έξειδικευμένων καλλιιεργειών. Η 'Αγροτική Τράπεζα βρίσκειτα διχασμένη ανάμεσα στην άποστολή τής νά έννοεί τούς πραγματικούς καλλιιεργητές, καί τής μέριμνας, πού τής επιβάλλει ή διαχείριση, νά διατηρεί καί μάλιστα νά ένθαρρυνει έναν καλό πελάτη, πού δέν θά διστάσει στό τέλος νά μετακινήθει στην Άθήνα, άν οί τοπικές άρχές τού άρνηθούν ένα σημαντικό δάνειο.

Στό επίπεδο τής περιφερειακής μητροπόλεως (Θεσσαλονίκη) ή τής πρωτεύσεως ('Αθήνα), τό φαινόμενο δέν παρουσιάζεται τόσο σοβαρό: άπ' τή μία μεριά έχουμε τίς μικρές ιδιοκτησίες τών πολυάριθμων μετανάστων, τίς όποιες εκμεταλλεύεται ή οικογένεια πού ζειενε στό χωριό μέ άντάλλαγμα μερικά μπιτόνια λαδιού ή κρασιού, κι άπ' τήν άλλη, ύπάρχουν οί ιδιοκτήτες καλλιιεργειών πού πολλές φορές είναι έκτεταμένες. Στην Άθήνα, οί ιδιοκτήτες αύτοί είναι κυρίως κάτοχοι έλαιώνων στην Μυτιλήνη ή στην 'Ηπειρο. Στή Θεσσαλονίκη, ή γεντινίαση μέ τή φρουτοπαραγωγική ζώνη τού Βερμίου παρέχει δυνατότητες επενδύσεως σέ έγγειο ιδιοκτησία αρκετά επικερδή. Άλλά καί στις δύο περιπτώσεις είναι δύσκολο νά εκτιμήσει κανείς τήν ευρύτητα τού φαινομένου από στατιστική άποψη.²

2. Η εκτίμηση τής έγγειου ιδιοκτησίας τών Άθηναίων είναι πολύ δύσκολη. Παραδοσιακά, βεβαιώνεται ότι λίγοι Άθηναίοι είναι ιδιοκτήτες γής. Πράγματι, ή γεωργική άπογραφή τού 1961 άριθμεί μόνο 14.700 καλλιιεργητές πού διαμένουν στη Μείζονα περιοχή Άθηνών καί καλλιιεργούν συνολικά λίγο περισσότερο από 27.000 έκτάρια, άπ' τά όποια 25.000 βρίσκονται έξω από τό πολεοδομικό συγκρότημα. Άλλά πρόκειται για καλλιιεργητές τού συστήματος τής άμεσου εκμεταλλεύσεως: άρα μπορεί κανείς νά ύπολογίσει, λαμβάνόμενης ύπ' όψη τής άπομακρύνσεως τών παραγωγικών ζωνών, ότι οί διάφοροι τρόποι τού συστήματος τής έμμέσου εκμεταλλεύσεως (μερισκά: *metayage* ή *moitié*, *baux de ferme*) είναι περισσότερο διεκδομένο ανάμεσα στους Άθηναίους ιδιοκτήτες, παρά στους ιδιοκτήτες τών επαρχιακών πόλεων. Άλλωστε, ένας άριθμός ιδιοκτητών πού καλλιιεργούν τίς γαίες τους μέσων τών μελών τής οικογένειάς τους καί πού ζειενε στο χωριό, πιθανόν νά δύνουν άπ' αύτούς πού έκαναν τήν άπογραφή. Παρ' όλες τίς επιφυλάξεις, πού δέν επιτρέπουν τόν ύπολογισμό τής πραγματικής έκτάσεως τής άθηναϊκής έγγειου ιδιοκτησίας, ή άπογραφή άποκαλύπτει ένδιαφερόμετες λεπτομέρειες σέ ό,τι άφορά τή δομή τής έγγειου ιδιοκτησίας. Άπ' όλα τά στατιστικά τμήματα, στη Μείζονα περιοχή Άθηνών παρουσιάζονται οί πίο σημαντικές διαφορές: 87% τών εκμεταλλετών, πού διαμένουν στό πολεοδομικό συγκρότημα, δέν διαθέτουν παρά 24% τής καλλιιεργούμενης επιφάνειας καί 6% μόνο, σχεδόν τό ήμισυ τής εκμεταλλεόμενης επιφάνειας (47%). Ο διαχωρισμός τών καλλιιεργειών άποκαλύπτει έναν προσανατολισμό καθαρά κερδοσκοπικό: 35% τής εκμεταλλεόμενης επιφάνειας είναι δενδροκαλλιιεργείες (16% για τό σύνολο τής χώρας) 8% άμπέλια (6% για όλόκληρη τήν Έλλάδα). Τό μέρος τών μέγλων έξειδικευμένων εκμεταλλεωσεων είναι σημαντικό: 40% τής επιφάνειας τών δενδροκαλλιιεργειών βρίσκειτα σέ περιβόλια άνω τών 5 εκταρίων (5% για τό σύνολο τής χώρας).

2) Οἱ συμπληρωματικοὶ πόροι τῶν καλλιεργητῶν

Γιὰ νὰ κρίνει κανεὶς τὴν ἰσορροπία μιᾶς ἐλληνικῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως, δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐξετάσει τὸ κύριο ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς. Στὴν Ἑλλάδα, περισσότερο ἀπ' ὅτι στὴ Γαλλία, οἱ συμπληρωματικοὶ πόροι ἐξωγεωργικῆς προελεύσεως παίζουν σημαντικό ρόλο στὴν οἰκονομία τῆς ἐκμεταλλεύσεως. Πρόκειται γιὰ πόρους πού προέρχονται ἀπὸ «δευτερογενεῖς ἢ τριτογενεῖς τομεῖς», καθὼς καὶ γιὰ εισοδήματα σέ χρῆμα (κρατικές συντάξεις, ἐμβάσματα μεταναστῶν ἢ ναυτικῶν). Ἡ ἔρευνα—ἄμεση ἀναγκαστικά—περιορίστηκε στὴν ἀγροτική κοινότητα τῆς Σίνδου, πού μπορεῖ νὰ παρουσιάσει ὡς μιά περίπτωση ἐλαφρὰ περιθωριακή. Τό ἕνα τέταρτο τῶν ἀπογραφέντων καλλιεργητῶν ἔχουν κύρια δραστηριότητα ἐξωγεωργική (ἀλλὰ οἱ μισοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι συνταξιούχοι τοῦ δημοσίου), καὶ ἡ γειννίαση μὲ τὴ Θεσσαλονικὴ προσφέρει αὐξημένες δυνατοῦτες ἄστικῆς ἀπασχολήσεως. Ὁστόσο, τὸ μέγεθος τῆς ἐξαρτήσεως τῆς ἐλληνικῆς γεωργικῆς οἰκονομίας φαίνεται ἀρκετὰ σημαντικό (Πίνακες 13 καὶ 14).

Στὴ Σίνδο, τὰ 2/3 περίπου τῶν καλλιεργητῶν ἔχουν πόρους πού δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Μιά πολὺ καθαρὴ σχέση δημοურγεῖται ἀνάμεσα στὸ μέγεθος τῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς αὐτάρκειας τῆς: ὅλοι οἱ καλλιεργητὲς κάτω τῶν 20 στρεμμάτων ἔχουν συμπληρωματικὰ εισοδήματα, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ τῆς αὐτάρκειας αὐξάνει κανονικά μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἐκμεταλλεύσεως: 16,6% ἀπὸ 20 ἕως 39 στρέμματα, 42% ἀπὸ 40 ἕως 69, καὶ 75% γιὰ πάνω ἀπὸ 70 στρέμματα. Μ' ἄλλα λόγια, οἱ συμπληρωματικοὶ πόροι δὲν εἶναι ἄγνωστοι στὶς πολὺ μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις: συχνά, πρόκειται γιὰ ἐκμεταλλεύσεις πού ἀνήκουν σέ ἐμπόρους ἢ ὑπαλλήλους. Ἀλλὰ γιὰ τίς μικρὲς ἐκμεταλλεύσεις καὶ τὴν πλειονότητα τῶν μεσαίων, οἱ συμπληρωματικοὶ πόροι εἶναι ἀναγκαῖοι.

Στὶς μικρὲς ἐκμεταλλεύσεις (20 ἕως 39 στρέμματα), οἱ πόροι εἶναι κυρίως ἡμερομίσθια ἀγροτικῆς ἐργασίας (συγκομιδῆ, ὄργωμα, χτίσιμο) πού ἐκτελεῖται στὴν κοινότητα ἀπὸ τὸν καλλιεργητὴ ἢ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του. Στὶς μεγαλύτερες ἐκμεταλλεύσεις (40-69 στρέμματα), τὰ εισοδήματα εἶναι συνήθως ἄστικοῦ τύπου: μικρεμπόρια στὸ χωριὸ ἢ δουλεῖα στὸ ἐργοστάσιο στὴ Θεσσαλονικῆ. Παρ' ὅλα αὐτὰ, τὸ δείγμα εἶναι πολὺ ἀνεπαρκές γιὰ νὰ ὀδηγήσει σ' ἕνα ὀριστικὸ κοινωνιολογικὸ συμπέρασμα. Ὅσο γιὰ τίς μικροϊδιοκτησίες (micro-fundiaires), ἡ ἐπιβίωσή τους ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπὸ ἐξωτερικοὺς πόρους: γενικά πρόκειται γιὰ παλιὰ νοικοκυριά, πού στηρίζονται κυρίως στὰ ἐμβάσματα τῶν παιδιῶν ἢ στὶς κρατικές συντάξεις. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι στὴν ἔρευνα δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ τὰ νοικοκυριά πού δὲν ἔχουν γῆ δική τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Μέγεθος ἐκμεταλλεύσεων καὶ πόροι καλλιεργητῶν (47 συνταξιωματικοὶ τῆς Σίνδου)

Τύπος ἐκμεταλλεύσεως	(% κάθε τύπου ἐκμεταλλεύσεως μὲ βάση τὸ μέγεθος τῆς)				% τοῦ συνόλου τῶν ἐκμεταλλεύσεων
	Λιγότερο ἀπὸ 29 στρέμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 στρέμ. πάνω	
Αὐθόπαρκες ἐκμεταλλεύσεις	-	16,6	42,1	62,5	34,3
Αὐθόπαρκες ἐκμεταλλεύσεις μὲ τὴ βοήθεια μεισθοῦν ἀγροτῶν	-	-	-	12,5	2,1
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ ἡμέρες ἀγροτικῆς ἐργασίας (γεωργική, οἰκοδομῆ)	-	38,9	-	-	14,8
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ συμπληρωματικὲς συντάξεις	100,0	11,1	5,3	-	10,6
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ πόρους ἀπὸ τὸ ἐμπόριο	-	5,6	21,2	12,5	12,7
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ ἡμέρες βιομηχανικῆς ἐργασίας	-	-	5,6	15,7	-
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ ἄλλους πόρους	-	22,2	15,7	12,5	17,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Γενικά, αὐτὸ πού κάνει ἐντύπωση εἶναι ἡ ἀνασφάλεια τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Αὐτὸ φαίνεται πῶς ὀφείλεται ὄχι μόνον στὶς πολὺ γνωστὲς οικονομικὲς καὶ τεχνικὲς συνθήκες (ἀνεπάρκεια, κατατεμαχισμὸς τῆς ἰδιοκτησίας), ἀλλὰ κυρίως σέ κοινωνικά αἷτια, πού εἶναι τόσο δύσκολο νὰ περιγραφῶν. Ἡ ἰσορροπία φαίνεται συχνά σάν συστηματῆν τῶν δύο συμπληρωματικῶν ἀνισοτήτων. Σέ μιά εὐθραυστὴ γεωργικὴ οἰκονομία, ἡ ἔστω καὶ μειωμένη ἀφαίρεση εισοδημάτων τὰ ὁποῖα κατ' εὐθίαν ἀπορροφῶνται ἀπὸ μιά μικρὴ ἀγροτικὴ ἄστικὴ τάξη (ἐμπόρους, δημοσίους ὑπαλλήλους), ἢ ἀπὸ τίς εὐπορὲς ἄστικὲς τάξεις (ὑπαλλήλους, ἐλευθεροὺς ἐπαγγελματίες), μειώνει τὸ μερίδιο τῶν πραγματικῶν καλλιεργητῶν. Ἀλλὰ αὐτὴ καθραυστὴ ἢ ἐπιβίωση ὀρισμένων ἐκμεταλλεύσεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ συμπληρωματικὰ εισοδήματα. Οἱ μεγάλαι καλλιεργητὲς ἢ οἱ ἀπόδημοι πού προσλαμβάνουν ἡμερομίσθιους ἀγροργάτες στὶς γαίες τους, οἱ συχνά παρασιτικοὶ μικρεμπόροι ἀγρότες, τὸ κράτος πού διανέμει συντάξεις γῆρατος καὶ συντάξεις γενικά, τέλος ἢ μετα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Τύποι εκμεταλλεύσεων και πόροι καλλιεργητών
(47 συνεταιρισμένοι της Σίνδου)

Τύπος εκμεταλλεύσεως	(% κάθε μεγέθους εκμεταλλεύσεως με βάση τον τύπο της)				Σύνολο
	Κάτω από 20 στρέμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 και πάνω	
Αυθύπαρκες εκμεταλλεύσεις	-18,7		50,0	31,3	100
Αυθύπαρκες εκμεταλλεύσεις με τη βοήθεια μισθοτών εργατών	-	-	-	100,0	100
Εκμεταλλεύσεις με ήμερες αγροτική εργασία (γεωργική, οικοδομή)	-	100,0	-	-	100
Εκμεταλλεύσεις με συμπληρωματικές συντάξεις	40,0	40,0	20,0	-	100
Εκμεταλλεύσεις με πόρους από εμπόριο	-	16,6	66,6	16,6	100
Εκμεταλλεύσεις με ήμερες βιομηχανικής εργασίας στη Θεσσαλονίκη	-	20,0	80,0	-	100
Εκμεταλλεύσεις με άλλους πόρους (υπάλληλοι, μεταφορά)	-	50,0	37,5	12,5	100
% του συνολικού αριθμού των εκμεταλλεύσεων	4,2	38,2	40,4	17,2	100

νάστευση προς άλλες χώρες με τα έμβιάματά της, επιτρέπουν την παρατεταμένη διατήρηση μιάς πολύ μικρής γεωργικής εκμεταλλεύσεως, που άλλως θα ήταν καταδικασμένη.

IV. γεωργικές δομές και άγροτική έξοδος

Δέν είναι εύκολο να θέσει κανείς το πρόβλημα αυτό σε εθνική ή έστω τοπική κλίμακα. Η έννοια της άγροτικής έξοδου (ταυτόχρονα αλλαγή κατοικίας και δραστηριότητας) δέν φαίνεται σε καμιά γεωική άπογραφή.³

Οι διαφορές γύρω απ' τον καθορισμό του ένεργου πληθυσμού θά μπορούσαν να δημιουργήσουν την έντυπωση, ότι οι τομείς δραστηριότητας παρουσιάζουν μιά άπατηλή σταθερότητα.⁴ Στή μελέτη μας αυτή πού είναι πολύ περιορισμένη, έπιχειρήσαμε να

συσχετίσουμε την άγροτική έξοδο με τις γεωργικές δομές για να δοϋμε τις άμοιβαίες επιδράσεις τους. Στο χωριό Γεωργιανοί (Μακεδονία), μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία τής μεταναστεύσεως επί σαράντα χρόνια, και να διαπιστώσουμε τό άποτελεσμα στην κατανομή τής γής. Στο νησί Ζάκυνθος (Ίόνιο Πέλαγος) γνωρίζουμε την κατανομή κατά κοινότητα των μεταναστών άγροτών άπό τό 1961 μέχρι τό 1967, τήν όποία μπορούμε να αντιπαραβάλλουμε προς τά στοιχεία των γεωργικών δομών και τήν εξέλιξη των καλλιεργητικών συστημάτων κατά τήν ίδια περίοδο.

1) Γεωργιανοί: ανθρώπινη αίμορραγία και άλλοίωση ενός συστήματος ισότητας

Τά χαρακτηριστικά τής άγροτικής έξοδου

Ύπενθυμίζουμε ότι τό χωριό Γεωργιανοί παρουσιάζει τό τυπικό παράδειγμα μιάς έγκαταστάσεως προσφύγων πού δημιουργήθηκε εκ του μηδενός τό 1921. Η άνάλυση του Δημοτολογίου, πού έγινε σύμφωνα με τις ύποδείξεις του γραμματέα τής Κοινότητας, μās επιτρέπει να σχηματίσουμε μιά καλή ιδέα για τή δημογραφική εξέλιξη, με βάση μιά μέθοδο πού έχει ήδη σταθερά εφαρμοσθεί.⁵ Μέχρι τό 1940, τό χωριό γνωρίζει μιά μεγάλη φυσική προοδευτική αύξηση (φυσιολογικό ύπόλοιπο: +137) και μιά πολύ περιορισμένη μετανάστευση προς τό έξωτερικό (18 άναχωρήσεις). Ο παγκόσμιος πόλεμος, ύστερα ό εμφύλιος, αλλάζει άπότομα αυτό τό ρυθμό (1940-1949): σημαντική επιβράδυνση τής γεννητικότητας (τό φυσικό πλεόνασμα πέφτει στις 30 μονάδες), οι άναχωρήσεις έπιταχύνονται κυρίως για λόγους αντίστασεως και άνταρσίας προς τήν κεντρική έξουσία. Μετά τό 1950 και κυρίως άπό τό 1960, ή μεταναστευτική αίμορραγία γίνεται πιά μαζική (Σχήμα 4). Από τό 1960 μέχρι τό 1965, τό φυσιολογικό ύπόλοιπο φθάνει στις 9 μονάδες και καταγράφονται 88 άναχωρήσεις.

Μολοντί ή μετανάστευση έχει μεταβληθεί όσον άφορά τον όγκο της, όστόσο δέν έχει αλλάξει ως προς τήν ποιότητα της (Πίνακας 15). Πριν άπό τον πόλεμο, φεύγουν κυρίως οι νέες γυναίκες πού πηγαίνουν να έγκατασταθούν, λόγω γάμου, στό χωριό του συζύγου τους. Από τό 1940, ή πολιτική έξορία, ύστερα τό θέληγτρο των συνθηκών εργασίας, πού έξασφαλίζουν περισσότερο κέρδος, συμβάλουν στό να έλκονται περισσότεροι οι άνδρες παρά οι γυναίκες άπό τήν άγροτική έξοδο. Καί ή ηλικία άναχωρήσεως αλλάζει επίσης. Έάν οι νέοι των 20-29 ετών άποτελούν πάντοτε τήν πού μεγάλη αναλογία μεταναστών, τά πιά ηλικιωμένα άτομα τά όποια κα-

3. Η έξαίρετη έκδοση τής Έθνικής Στατιστικής Ύπηρεσίας Report on the exploratory survey into motivation and circumstances of rural migration (Αθήνα 1962) άναφέρεται σε τέσσερις μόνο κοινότητες.

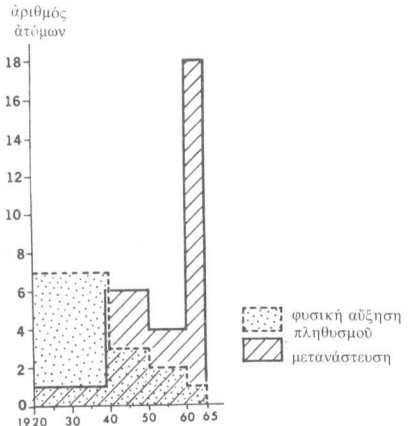
4. 53% των ένεργώς άπασχολούμενων στή γεωργία και τήν αλιεία κατά τό 1961, 48% κατά τό 1951, 57% κατά τό 1928 και 1920.

5. Βλέπε κυρίως G. Burgel, Pobia, ενθ. άν.

τεῖχαν ἦδη μιὰ σημαντικὴ θέση ἀπὸ τὸ 1940 μέχρι τὸ 1949 λόγω τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, παίρνουν μεγαλύτερο μέρος στὴ μετανάστευση ποὺ ἐπιταχύνεται τὸ 1960: ἀπὸ τὸ 1960 μέχρι τὸ 1965, 27% τῶν μεταναστῶν εἶναι ἡλικίας ἄνω τῶν 30 ἐτῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐξηγεῖ πλήρως τὸ πλῆγμα ποὺ ἔχει ὑποστῆ τὸ χωριό. Ἀκόμη κι ἐκεῖνοι, ποὺ ἀπὸ καιρὸ παίρνουν μέρος στὴν ἐνεργὸ ζωὴ, ἔχουν ἐπηρεασθεῖ. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ ἀνάλυση τῶν τύπων μεταναστεύσεως φανερώνει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξέλιξη. Γιὰ τὶς γυναῖκες, τὸ ποσοστὸ τῶν μεταναστεύσεων, ποὺ οφείλεται στὸ γάμο, κατέρχεται σημαντικὰ ἀπὸ 60% καὶ πάνω γιὰ τὴν περίοδο πρὸ τοῦ πολέμου, σὲ 5% περίπου μετὰ τὸ 1960. Γιὰ τοὺς ἄνδρες, ὅπως καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες, ἡ μετανάστευση ἐνδιαφέρει ὀλοένα καὶ περισσότερο μεμονωμένα ἄτομα (δύο τρίτα τῶν περιπτώσεων) παρὰ δλοκλήρες οἰκογένειες (ἓνα τρίτο τῶν περιπτώσεων). Στὴν ταρινὴ μάζικὴ φάση τῆς, ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος φαίνεται πὼς συνεπάγεται τὴ διάλυση τῆς οἰκογένειας: νέοι ποὺ ἐγκαταλείπουν τοὺς ἡλικιωμένους γονεῖς τους, σύζυγοι ποὺ ἀφήνουν στὸ χωριὸ γυναῖκες καὶ παιδιά.

Τελικὰ, ἀλλάζουν κυρίως καὶ αὐτὲς οἱ ἴδιες οἱ κατευθύνσεις τῆς μεταναστεύσεως (Πίνακας 16). Προπολεμικὰ, τὸ ἦμισυ σχεδὸν τῶν μεταναστῶν εἶχε ἐγκατασταθεῖ σὲ χωριὰ πλησιόχωρα πρὸς τοὺς Γεωργιανούς (νέες γυναῖκες ποὺ πῆγαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν κοινότητα τοῦ συζύγου τους). Μετὰ τὸ 1940, οἱ δύο δυναμικότερες πόλεις τῆς περιόχῃς προσελκύουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου: ἡ Βέροια, σὲ ἀπόσταση λίγων χιλιομέτρων, ἡ Θεσσαλονίκη, περιφερειακὴ μητρόπολη, σὲ ἀπόσταση 50 χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ χωριό. Τὴν ἀνασυγκέντρωση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς εἰρηνικὲς ἀστικές ζώνες, κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, διαδέχεται ἀπὸ τὸ 1950 ἡ δυνατότητα εὐρέσεως ἐργασίας στὴν πόλη. Ἀπὸ τὸ 1960, ὁ πόλος τῆς Θεσσαλονίκης, σὲ πλήρῃ ἀνάπτυξη,

ΣΧΗΜΑ 4. Φυσικὴ κίνηση καὶ μετανάστευση πληθυσμοῦ ἀπὸ τοὺς Γεωργιανούς (1920-1965)

ὑπερτερεῖ καὶ ἀλλάζει σημαντικὰ τὴν ἐλξη πρὸς τὴ Βέροια: 31 μετανάστες ἐγκαθίστανται στὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα ἔναντι 11 στὴ Βέροια. Ἡ ἐλξη πρὸς τὴν Ἀθήνα, ἂν καὶ προοδευτικὴ, δὲν εἶναι σημαντικὴ, ὅπως ἄλλοτε σὲ ὀλόκληρη τὴ Βόρειο Ἑλλάδα.⁶ Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1960, ἡ πρόσκληση τοῦ ἐξωτερικοῦ γίνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο αἰσθητή: μὲσα σὲ πέντε χρόνια, δὲν καταγράφονται λιγότερες ἀπὸ 32 ἀναχωρήσεις, κυρίως πρὸς τὴ Γερμανία, καὶ μερικὲς πρὸς τὸ Βέλγιο. Ἡ δομὴ τῶν ἐπαγγελματιῶν

6. Βλέπε G. Burgel, Ἡ βιομηχανικὴ κατάσταση εἰς τὴν Ἀθήνα. Π. Γεωγραφικὴ κινήσις καὶ κοινωνικὴ κινήσις, Ἐκδοσις Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Χαρακτηριστικὰ τῆς μεταναστεύσεως στοὺς Γεωργιανούς Ἡμερομηνία ἀναχωρήσεως ἀπὸ τὸ χωριό

Πληθυσμὸς τοῦ χωριοῦ (ἡμερομηνία ἀπογραφῆς)	1920-1939 326 κάτ. (1928)	1940-1949 398 κάτ. (1940)	1950-1959 267 κάτ. (1961)	1960-1965				
Ἄριθμὸς ἀναχωρήσεων	18	59	34	88				
% ἀνδρῶν ἐπὶ τῶν ἀναχωρήσεων	38,8	50,8	52,9	54,5				
Ἡλικία κατὰ τὴν ἀναχώρησιν %								
κάτω τῶν 20 ἐτῶν	33,3	42,3	20,5	20,4				
20-29 ἐτῶν	55,5	20,3	67,6	52,2				
30 ἐτῶν +	11,1	37,2	11,7	27,2				
Τύπος μεταναστεύσεως %								
	Ἄνδρες	Γυναῖκες	Ἄνδρες	Γυναῖκες	Ἄνδρες	Γυναῖκες		
γάμος	—	66,6	—	8,0	—	16,6	—	5,5
οἰκογενειακός	33,3	16,6	60,0	76,0	26,6	33,3	33,3	30,5
ἀπομονωμένοι	66,6	16,6	16,6	12,0	73,3	50,0	66,6	63,8
ἐμφύλιος πόλεμος	—	—	23,3	4,0	—	—	—	—

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Κατευθύνσεις της μεταναστεύσεως στους Γεωργιανούς
Ήμερομηνία αναχωρήσεως από το χωριό

* Αριθμός αναχωρήσεων	1920-1939		1940-1949		1950-1959		1960-1965	
	18		59		34		88	
Σημεία εγκαταστάσεως των μεταναστών								
Χωριά	7		1		3		2	
Πόλεις μακεδονικές								
Βέροια	4		30		13		11	
Θεσσαλονίκη	4		16		10		31	
Δράμα	2		-		2		-	
Άλεξάνδρεια	-		-		2		1	
Νάουσα	-		-		-		1	
Πτολεμαίς	-		-		-		1	
Σέρρες	-		-		-		1	
Σύνολο	10		46		27		46	
* Άλλες ελληνικές πόλεις								
Αθήνα	1		-		4		8	
Λάρισα	-		1		-		-	
Μυτιλήνη	-		1		-		-	
Σύνολο	1		2		4		8	
* Ξεωτερικό	-		8 (έξορτα)		-		32	
* Επαγγέλματα εξασκούμενα κατά την άφιξη (% των γνωστών επαγγελματιών)			* Άνδρες Γυναίκες		* Άνδρες Γυναίκες		* Άνδρες Γυναίκες	
Βιοτέχνες	66,6		-		60,0		-	
Υπάλληλοι, Δημ. Υπάλληλοι	33,3		50,0		20,0		;	
Εμπόροι	-		-		20,0		-	
Εργάτες	-		-		-		-	
Διάφοροι	-		50,0		-		-	
					25,0		100,0	
					12,5		6,0	
					-		3,0	
					-		14,4	
					-		3,0	
					-		73,5	
					-		66,6	
					-		8,3	

έρμηνεύει αυτή την τροποποίηση των κατευθύνσεων της αγροτικής εξόδου: πριν από τον πόλεμο, η γεωγραφική κινητικότητα συνοδεύεται από μία κάποια κοινωνική ανακατάταξη* από το 1960, οι μετανάστες έρχονται να αυξήσουν την τάξη των άστων άνειδικευτων εργατών.

Οι συνέπειες στις δημογραφικές και άγροτικές δομές

Οι άντανακλάσεις πάνω στις δημογραφικές δομές είναι καταστροφικές: Το χωριό άριθμούσε 326 κατοίκους το 1928, 398 το 1940, 267 μόνο το 1961, πριν άκομη από τή μεγάλη ώθηση των αναχωρήσεων. Το 1965, παρουνιάζει τό τυπικό θέαμα μιάς κοινότητας κενής από τίς ζωντανές της δυνάμεις. "Έλλειψη ένθουσιασμού, λίγοι νέοι, πολλά εγκαταλελειμμένα σπίτια. Μιά εύτυχής σύμπτωση περιστάσεων επιτρέπει τήν άναμέτρηση των συνεπειών τής ανθρώπινης αυτής αίμορραγίας πάνω στην κατανομή των γαιών. Οί Γεωργιανοί κατέχουν, όπως όλα τά χωριά προσφύγων, ένα κτηματολόγιο πού έξηγει οδισιαστικά μιά κατάσταση κάποιου δικαιώματος: τήν άπονομή, από τό 1921 και μέχρι τό 1934, γαιών στους πρόσφυγες άρχηγούς οικογενειών. Στο χωριό,

ό βασικός κλήρος ήταν 24 στρέμματα, διαχωρισμένα σε έντε τεμάχια, πράγμα πού θά καθιστούσε τίς δυνατότητες έπιτυχίας ίδιες για άλους. Σ' αυτόν τό βασικό κλήρο προσθέτονταν 6 στρέμματα ανά τέκνο.

Γιά νά γίνει ό έποικισμός άποτελεσματικότερος, οί κλήροι ήταν μέχρι τό 1962 αναπαλλοτριώτοι και οί κανόνες πού διέπουν κάθε τι σχετικό με τήν κληρονομία είναι θεωρητικά πολύ άσθηροί. "Όσο αυτός πού χορηγεί βρίσκειτα στή ζωή, δέν είναι δυνατό νά γίνει καμιά όριστική μοιρασιά: δηλαδή, μιά προικοδότηση με γή είναι πάντοτε άναθεωρήσιμη. Με τό θάνατο του χορηγητή, ή χήρα του παίρνει τό τέταρτο του άρχικού κλήρου, και τά ύπόλοιπα τρία τέταρτα μοιράζονται κατ' ίσομοιρία μεταξύ των παιδιών του. Το άσθηρό και έξισωτικό αυτό σύστημα πολύ γρήγορα βρέθηκε λανθασμένο. Κανονικά, οί νέοι άρχηγοί νοικοκυριών έπρεπε νά παίρνουν έναν προσωπικό κλήρο, όταν παντρευόνταν. Πραγματικά, από τό 1934, σταμάτησαν οί χορηγήσεις, γιατί έλαττώθηκε έπικίνδυνα τό άπόθεμα των κοινοτικών γαιών, πού είναι άπαραίτητο για τή βοσκή των ποιμνιών. Τά χωρίς γή (άκτήμονα) νέα νοικοκυριά πολλαπλασιάσθηκαν. Μερικοί άλλαξαν τον κανόνα του αναπαλλοτριώτου του κλήρου τους, νοικιάζον-

τας τῆ γῆ τους μέ συμβόλαια ἐνοικιάσεως γιά εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια. Τελικά, οἱ ἀρχικοὶ χορηγητές ἢ οἱ κληρονόμοι τους πού ἐφευγαν ἀπό τὸ χωριό ἔμεναν ἰδιοκτῆτες τῶν κληρῶν τους καί τῶν σχετικῶν μέ αὐτούς δικαιωμάτων.

Τό 1965, κάηκε γιά πρώτη φορά συστηματικά ἓνα δάσος, ἀπό τότε πού δημιουργήθηκε τὸ χωριό. Προκειμένου νά διαμοιρασθῶν τὰ κέρδη, συντάσσεται ὀνομαστική κατάσταση τῶν δικαιούχων. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐγγράφου ἐπιτρέπει νά κρίνουμε τή φθορά τοῦ γεωργικοῦ συστήματος καί τὸ πλῆγμα τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου. Στῆ συγκέντρωση γιά τή δημιουργία συνεταιρισμοῦ γιά τή διαχείριση τῶν κοινοτικῶν δασῶν πήραν μέρος 74 δικαιούχοι πού μένουν στό χωριό καί πού συγκεφαλαιώνουν 51 μερίδια· ἀπουσιάζουν ὁμῶς 146, πού συγκεντρώνουν 44 μερίδια (Πίνακες 17 ἔως 20).

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Ἐξέλιξη τῶν δικαιωμάτων τῶν κατοίκων τῶν Γεωργιανῶν

Χιλιοστά μερίδας	Τίτλος ἰδιοκτησίας (%)			
	Ἀρχική ἐπιχορήγηση	Κληρονομιά τοῦ συζύγου	Κληρονομιά τοῦ πατέρα	Ἀπόλυτος ἀριθμὸς δικαιούχων
Κάτω ἀπὸ 250	—	16,6	83,3	6
250	—	61,5	38,4	13
300-438	—	7,6	92,3	13
500	—	—	100,0	2
1000	93,9	—	6,0	33
πάνω ἀπὸ 1000	85,7	—	14,2	7
Σύνολο (51 μερίδες)	48,6	13,5	37,8	74

Ἡ κατάσταση τοῦ δικαιώματος αὐτῶν πού μένουν στό χωριό μᾶς ἐπιτρέπει νά μιλάμε γιά ἔσσοτερικό «μπλοκάρισμα» τοῦ συστήματος (Πίνακας 17). Αὐτοὶ πού ἔχουν λιγότερο ἐνοηθεῖ ἀπὸ τή μοιρασιά εἶναι οἱ κληρονόμοι τῶν ἀρχικῶν χορηγητῶν καί κυρίως τὰ παιδιά τῆς πρώτης γενεᾶς. Οἱ λιγότερο λοιπὸν ἐνοημένοι εἶναι οἱ νεότεροι ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν. Ἀντίθετα, ἐκεῖνοι πού δικαιούνται ὀλόκληρο μερίδιο ἢ περισσότερο ἀπὸ ἓνα εἶναι σχεδόν στό σύνολό τους οἱ καλλιεργητές πού πήραν μέρος στό ἀρχικό μοίρασμα καί πού δέν ἀντιπροσώπευον παρά τὸ λιγότερο ἀπὸ τὸ ἥμισυ τοῦ συνόλου τῶν παρόντων.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση δικαιώματος διαφέρει πραγματικά ἐλάχιστα ἀπὸ τήν πραγματικὴ κατάσταση ἐγγείου ἰδιοκτησίας: ἡ ἀνεπάρκεια τῶν συναλλαγῶν εἶναι τὸ λῦτρο τῆς ἀσπιρότητας τοῦ συστήματος. Στους 74 παρόντες δικαιούχους, οἱ 54 οὐτε ἀξῆσαν οὔτε ἐλάττωσαν τὸ ἀρχικό μερίδιο ἢ τήν κληρονομία τους (Πίνακας 18). Οἱ ἔγγειοι συναλλαγές δια-

χωρίζονται ἰσότιμα μεταξὺ ἀγορᾶς καί πωλήσεως γαιῶν στους Γεωργιανούς, ἀποκτήσεως γαιῶν στήν πεδιάδα (Βέροια, Νάουσα) καί ἐνοικιάσεως διαθέσιμων γαιῶν στό χωριό. Τὰ τρία τέταρτα τῶν ἀλλαγῶν εἶναι ἔργο τῶν μεγαλύτερων χορηγητῶν (περισσότερο ἀπὸ ἓνα μερίδιο). Ἐτσι διαπιστώνεται τὸ ἐσωτερικό μπλοκάρισμα: εἶναι οἱ πῶ προνομιούχοι ἀλλὰ ἐπίσης καί οἱ πῶ ἠλικιωμένοι πού ἔχουν τίς μεγαλύτερες πιθανότητες νά τροποποιήσουν τίς γεωργικὲς δομές.

Ἀντίθετα, οἱ ἐξωγεωργικὲς πηγὲς εἰσοδήματος ἐνδιαφέρουν κυρίως τὰ νοικοκυριά τῶν μικρῶν χορηγητῶν (Πίνακας 19). 40% ἀπ' αὐτούς πού τίς διαθέτουν κατέχουν μόνο ἓνα τέταρτο μεριδίου ἢ λιγότερο, 60% λιγότερο ἀπὸ ἥμισυ μεριδίου. Σ' αὐτὸ τὸ μικρὸ φτωχὸ χωριό, τὰ ἐμβάσματα τῶν μεταναστῶν ἀποτελοῦν τὸ σημαντικότερο συμπλήρωμα: 6 καλλιεργητές στους 15, οἱ ὁποῖοι ὁμολογοῦν ὅτι ἔχουν συμπληρωματικὲς πηγὲς εἰσοδήματος, παίρνουν χρήματα ἀπὸ τῆ Γερμανία. Στῆν πραγματικότητα, ὁ ἀριθμὸς τους πρέπει νά εἶναι πολὺ μεγαλύτερος. Μερικοὶ κάνουν κάποιο μικρεμπόριο ἢ ἔχουν ἓνα βιοτεχνικό μαγαζάκι, ἀλλὰ τὸ ἐπάγγελμα τους τὸ ἐξασκοῦν συχνότερα στῆ Βέροια παρά στό χωριό, στό ὅποιο οἱ δυνατότητες εἶναι περιορισμένες.

Ἡ κατάσταση τῶν δικαιούχων πού ἔλειπαν ἀπὸ τὸ χωριό κατὰ τῆ σύσταση τοῦ δασικοῦ συνεταιρισμοῦ δέν εἶναι λιγότερο ἐνδεικτικὴ (Πίνακας 20). Σ' αὐτούς μόνο ἀποκλείουν τὸ ἥμισυ σχεδόν τῶν δικαιωμάτων πάνω στῆ γῆ τῆς κοινότητας (44 μερίδια ἐπὶ 96). Ἐστὼ καί ἂν ὑπολογισθεῖ ὅτι οἱ χορηγητές πού ἀπουσιάζουν κατὰ καιροὺς (34) καλλιεργοῦν μόνοι τοὺς ἀγρούς τους, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο τῆς καλλιεργήσιμης ἐπιφάνειας τοῦ χωριοῦ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν μονίμων μεταναστῶν. Τὸ ἥμισυ τῶν ἀπόντων (76 ἐπὶ 146) εἶναι πολὺ μικροὶ δικαιούχοι (λιγότερο ἀπὸ ἓνα τέταρτο τοῦ μεριδίου). Σχεδόν τὸ σύνολο (124 ἐπὶ 146) κατέχουν λιγότερο ἀπὸ μισὸ μερίδιο.

Οἱ μόνιμοι μετανάστες ἐνοικιάζουν ἢ, πολὺ σπάνια, πούλανε τίς γαίες τους. Τίς πῶ πολλές φορές τοὺς ἱκανοποιεῖ τὸ γεγονός νά ἐκμεταλλεῖονται γιά ἓνα ἰσχνὸ εἰσόδημα τεμάχια ἀπὸ τοὺς ὀπωροκηπούς τους κοντὰ στό χωριό, ἢ νά ἀφήνουν τήν ἐπικαρπία τῶν δικαιωμάτων τους στὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς τους πού μένουν στους Γεωργιανούς. Ἄλλα πολὺ συχνά, παρατηρεῖται μαζικὴ ἐγκατάλειψη τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν: τὸ ἓνα πέμπτο περίπου τοῦ καλλιεργήσιμου χώρου ἔγινε χερσότοπος. Ἄρκει νά ὑπενθυμισομε ὅτι περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς ἀγρότες πού μένουν στό χωριό διαθέτουν λιγότερο ἀπὸ μισὸ μερίδιο, δηλαδή πολὺ λιγότερο ἀπὸ 20 στρέμματα.

Στὸ σύνολό του, τὸ ἐγγειοἰδιοκτησιακὸ σύστημα τῶν Γεωργιανῶν φαίνεται διπλά ἀποκλεισμένο. Ἡ ἀσπιρότητα τῶν κανόνων διαδοχῆς καί ἀποκτή-

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Έξέλιξη τής καταστάσεως τής έγγειου ιδιοκτησίας τών κατοίκων τών Γεωργιανών (άπόλυτοι άριθμοί)

Πραγματική κατάσταση έγγειου ιδιοκτησίας

Κατάσταση δικαιώματος (χιλιοστά μερίδας)	Άγορά γαιών στους Γεωργιανούς	Πώληση γαιών	Άγορά γαιών σε πεδιάδα	Ένοικίαση γαιών	Ίση κατάσταση δικαιώματος	Σύνολο
Κάτω από 250	2	—	—	—	4	6
300-438	—	—	1	1	11	13
500	—	—	—	—	2	2
1000	3	4	3	4	19	33
πάνω από 1000	—	1	—	—	6	7
Σύνολο	5	5	5	5	54	74

ΠΙΝΑΚΑΣ 19. Έξογεωργικές πηγές εισοδήματος τών κατοίκων τών Γεωργιανών (άπόλυτοι άριθμοί)

Κατάσταση δικαιώματος (χιλιοστά μερίδας)	Τέκνα στη Γερμανία	Έργατες στους Γεωργιανούς	Έμποροι στους Γεωργιανούς	Βιοτέχνες, Έμποροι στη Βέροια	Άκίνητα στη Θεσσαλονίκη ή Βέροια	Σύνολο
Κάτω από 250	—	2	—	1	1	3
250	3	—	—	—	—	3
300-438	—	—	2	—	—	3
500	—	—	—	—	—	—
500	—	—	—	—	—	—
1000	3	—	—	1	1	5
Πάνω από 1000	—	—	—	1	—	1
Σύνολο (74 παρόντες)	6	2	2	3	2	15

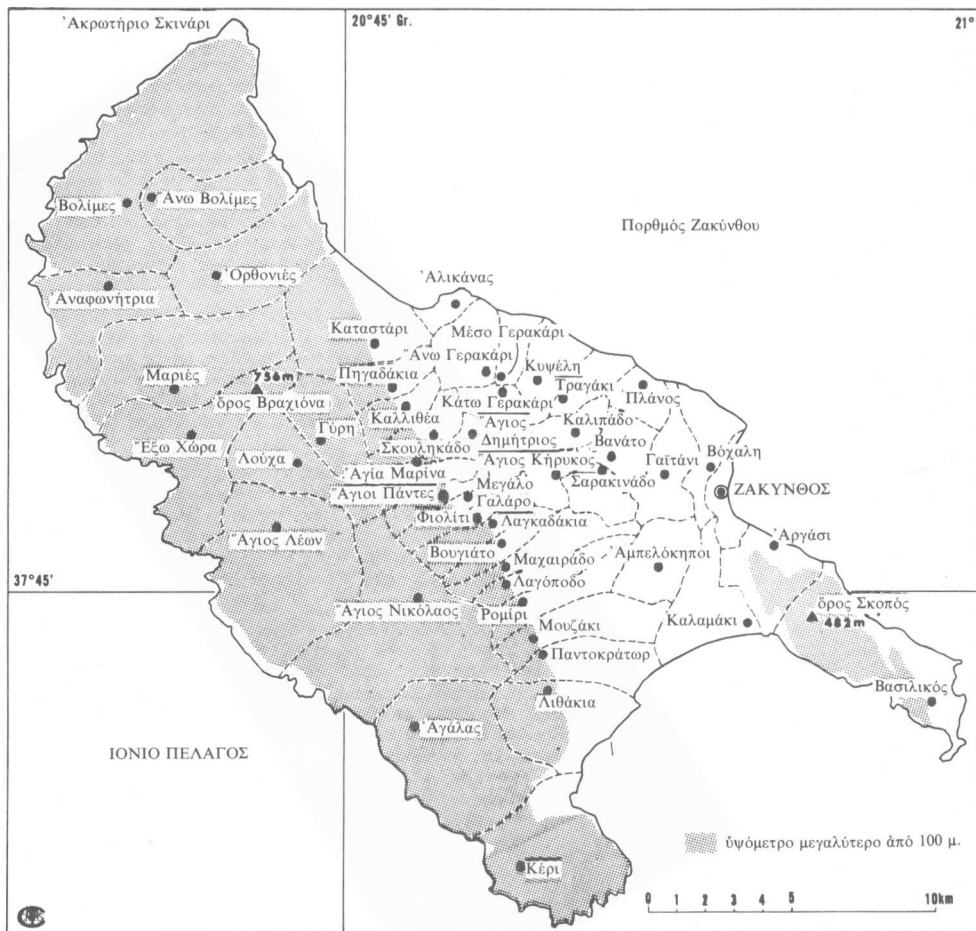
ΠΙΝΑΚΑΣ 20. Κατάσταση τών γαιών τών δικαιούχων πού λείπουν από τούς Γεωργιανούς (άπόλυτοι άριθμοί)

Κατάσταση δικαιώματος (χιλιοστά μερίδας)	Προσωρινά άπόντες	Καλλιερ-γούμενοι άγροί κατά οικόγενεια	Άμεση καλλιέργεια	Ένοικίαση	Χέρσα	Πώληση	Έλλειψη πληροφοριών	Σύνολο
Κάτω από 250	13	7	—	—	40	—	16	76
250-262	9	2	4	—	10	—	4	29
300-438	10	5	1	1	1	—	1	19
500-880	1	1	3	—	1	—	1	7
1.000	1	3	4	1	1	3	2	15
Σύνολο [44 μέρη (parts)]	34	18	12	2	53	3	24	146

σεως γής, ή άραιώση του άποθέματος κοινοτικών γαιών, προκάλεσαν τή γρήγορη έπιδείνωση ενός συστήματος πολύ ισότιμου. Έτσι, στη σημερινή γενεά, υπάρχουν πολύ φτωχοί και καλύτερα προικισμένοι, οί πρώτοι κυρίως νέοι, οί δεύτεροι ήλικιωμένοι χωρίς πολλές έλπίδες βελτιώσεως. Τό δεύτερο μπλοκάρισμα δημιουργείται στο έπίπεδο τής άγροτικής έξοδου. Αύτοι πού έχουν φύγει σε μεγάλο άριθμό είναι οί νέοι, οί λιγότερο τυχεροί. Άλλά αύτή ή φυγή δέν προκάλεσε μαζική έγγειο άναδια-

νομή, αλλά άντίθετα, επέκταση τών χερσότοπων. Οί γεωργικές δομές δέν είναι λοιπόν ό προσδιοριστικός παράγοντας τής πρόσφατης έξοδου: έκαναν όμως τούς νέους άγρότες περισσότερο τρωτούς στο θέλητρο τών πόλεων ή τής έργασίας στη Δυτική Εύρώπη. Η άγροτική έξοδος στέρησε τήν άγροτική κυψέλη από τις ζωντανές της δυνάμεις, αλλά δέν μετρίασε τήν πείνα για τίς γαίες, πού από τήν έλλειψη τους συνεχίζουν να ύποφέρουν αύτοι πού ξμειναν στο χωριό.

ΣΧΗΜΑ 5. Τὰ διοικητικά ὄρια δήμων καὶ κοινοτήτων στὴ Ζάκυνθο

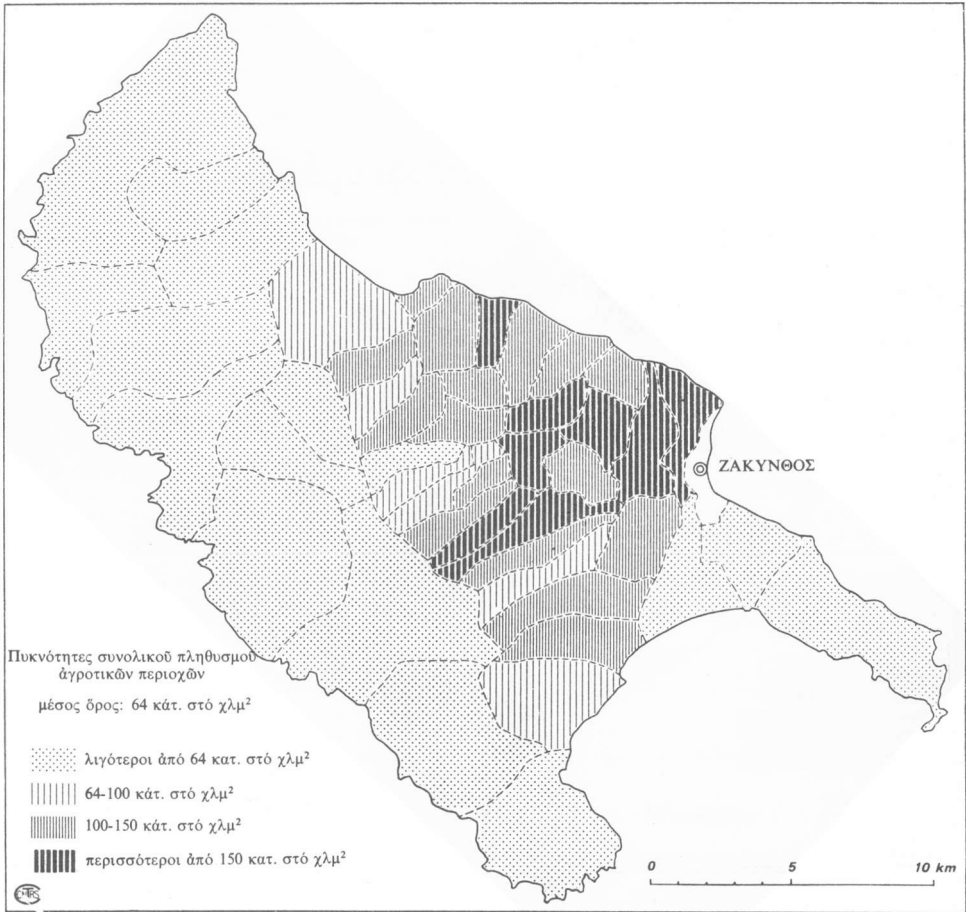

2) Ζάκυνθος: Δυσκολίες τῆς περιφερειακῆς προσεγγίσεως καὶ φαινομενικὴ ἀδιαφορία τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου στὶς γεωργικὲς δομὲς

Τὸ πρόβλημα, ἂν τεθεῖ σὲ περιφερειακὴ κλίμακα, γίνεταὶ δυσκολώτερο καὶ οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις δὲν ἔχουν ἀκρίβεια. Ἀκόμη καὶ σὲ ἓνα νησιωτικὸ περιβάλλον, ὅπου οἱ μεταναστευτικὲς κινήσεις εἶναι

ἀπλές, δὲν εἶναι εὐκολο, μὲ πολὺ προχωρημένη ἄμεση ἔρευνα, νὰ μελετηθεῖ ἡ περίπτωση 35.000 κατοίκων, κατανεμημένων σὲ 47 κοινότητες, πού ἀριθμοῦν 6.000 γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις (Σχῆμα 5). Ἡ προσπάθεια ἀπέβλεπε κυρίως σὲ μιὰ ἀναγνώριση τῶν ζωνῶν πού θά ἔπρεπε νὰ γίνουν ἀντικείμενο μιᾶς μονογραφικῆς μελέτης. Πῶς ἀποκαθίσταται ἡ κατάσταση τὸ 1961; Μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν

ΣΧΗΜΑ 6. Πυκνότητες συνολικού πληθυσμού ἀγροτικών περιοχών της Ζακύνθου (1961)

ἀγροτική έξοδο από τό 1961 μέχρι τό 1967; Μπορούμε νά συσχετίσουμε τή γεωγραφική κατανομή τής ἀγροτικής έξόδου μέ άλλα στοιχεία εξέλιξως τής ίδιας περιόδου; Τέτοια ήταν ή μέθοδος που άκολουθήθηκε.

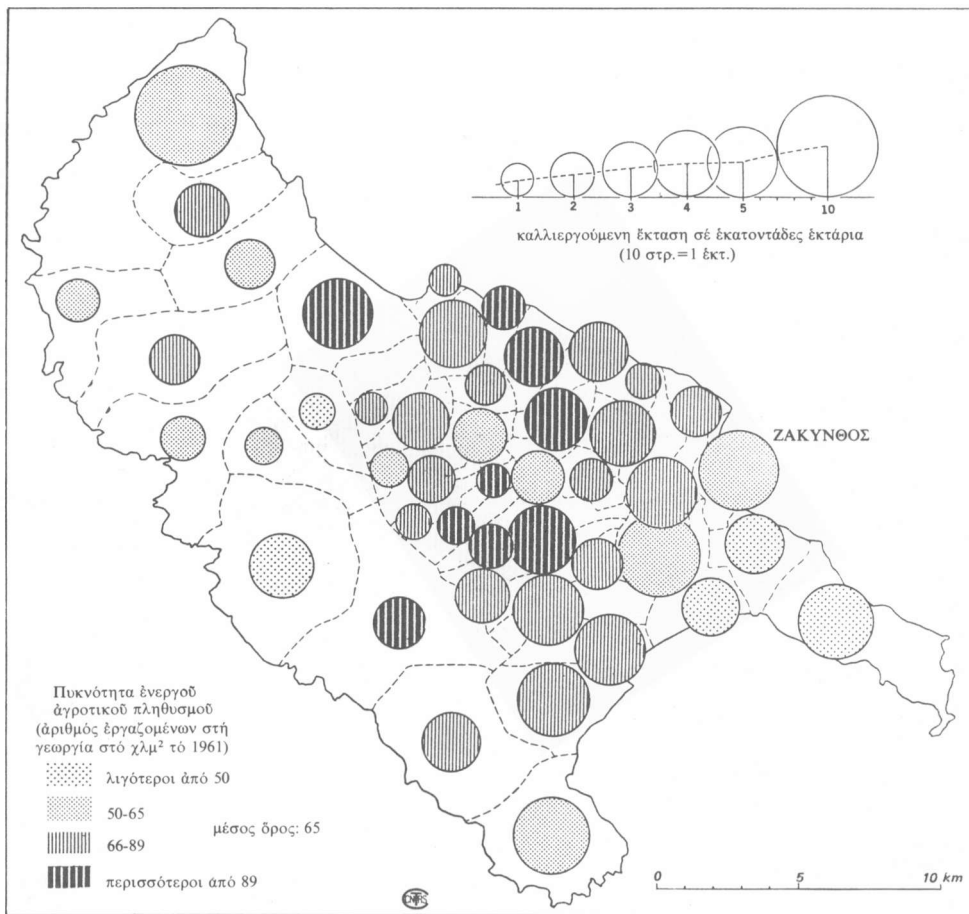
Τά στοιχεία κατά τό 1961

Ός πρός τό πρόβλημα που μελετήθηκε και τίς στατιστικές που υπήρχαν, περιοριστήκαμε στην εξέ-

ταση τριών παραγόντων, για τούς οποίους θά μπορούσε κανείς ά priori νά σκεφθεί ότι επιδρούσαν στην μετανάστευση: ή πυκνότητα, τό μέσο μέγεθος τής γεωργικής ιδιοκτησίας και τά καλλιεργητικά συστήματα.

Όπως όλα τά Ίόνια Νησιά, ή Ζάκυνθος καλύπτει μία από τίς ύψηλότερες πυκνότητες πληθυσμού τής Έλλάδος: 88 κάτοικοι άνά χλμ.² έναντι 64 για τό σύνολο του έθνικού χώρου. "Αν λάβουμε ύπ' όψη μόνο τον πληθυσμό των ἀγροτικών κοινοτήτων (χω-

ΣΧΗΜΑ 7. Πυκνότητες ἐνεργῶ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ζακύνθου (1961)

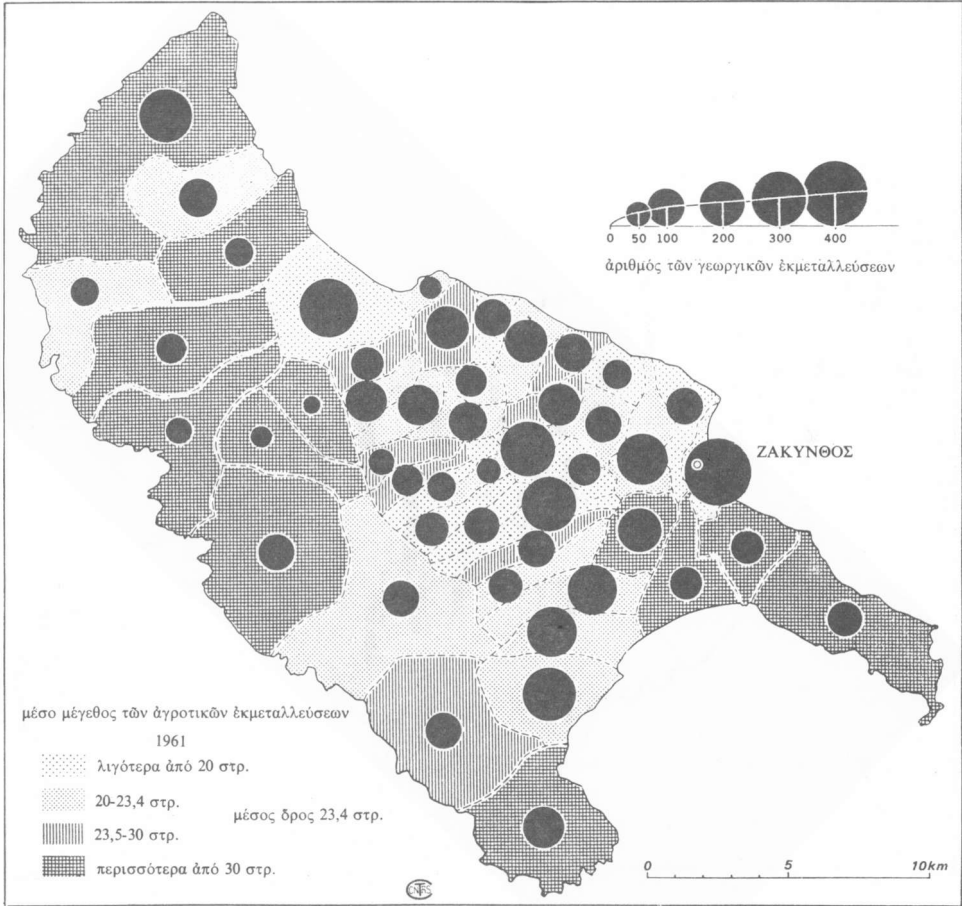

ρίς τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως Ζακύνθου), φθάνουμε πάλι τὴν ἀξιοσημείωτη πυκνότητα τῶν 64 κατοίκων ἀνά χλμ.² Ἡ πυκνότητα αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀνισομερῶς κατανεμημένη (Σχῆμα 6). Ἡ ἀντίθεση—κοινὴ, εἶναι ἀλήθεια—εἶναι πολὺ σαφὴς μεταξύ τῶν ζωνῶν τῶν δυτικῶν καὶ νοτιοανατολικῶν λόφων, ὅπου ἡ ἀκαθόριστη ἀγροτικὴ πυκνότητα εἶναι πάντοτε πολὺ κατώτερη ἀπὸ τὸ μέσον ὄρο, καὶ τῆς κεντρικῆς πεδιάδας, πού μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τοὺς 150 κατοίκους

ἀνά χλμ.² Οἱ ζῶνες αὐτές μέ τὴν πολὺ ὑψηλὴ ἀγροτικὴ πυκνότητα εἶναι οὐσιαστικὰ συγκεντρωμένες σέ μιά ομάδα κοινοτήτων δυτικὰ τῆς πόλεως Ζακύνθου: Μπόχαλη, Γαϊτάνι, Βανάτο, Καλιπάδο, Ἅγιο Κήρυκο, Βουγιάτο, Μαχαιράδο.

Πραγματικὰ, οἱ ὄρεινές κοινοτήτες εἶναι οἱ πρὸ ἀπέραντες καὶ οἱ λιγότερο κατοικημένες. Ἄλλὰ εἶναι ἐπίσης οἱ μόνες τῶν ὁποίων ἡ καλλιεργούμενη ἀγροτικὴ περιφέρεια εἶναι ἡ πρὸ περιορισμένη.

ΣΧΗΜΑ 8. Μέση έκταση των άγροτικών εκμεταλλεύσεων στη Ζάκυνθο (1961)

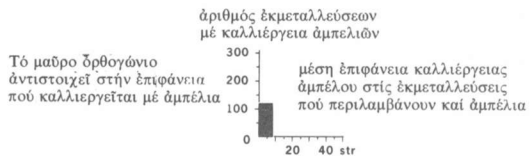
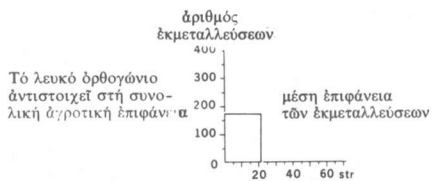
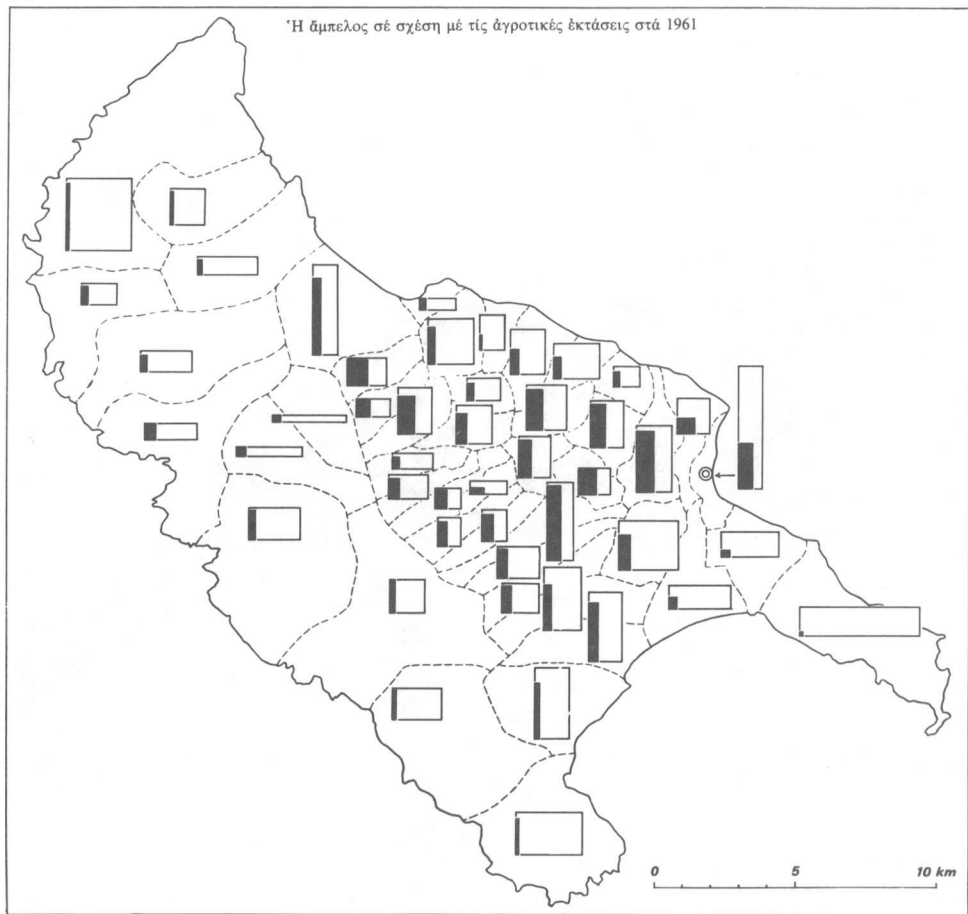
Έπίσης είναι πιο ενδιαφέρον να εισαχθεί ή έννοια της καθαρής γεωργικής πυκνότητας.⁷ Μιά και δέν γνωρίζουμε τον αριθμό των κατοίκων που αποζούν από τη γεωργία, έχουμε αναφέρει τον αριθμό των ενεργών γεωργών ηλικίας άνω των 10 χρόνων, που

7. Η πυκνότητα του άγροτικού πληθυσμού πρέπει να διακρίνεται προσεχτικά από τη γεωργική πυκνότητα (densité agricole): πρόκειται για άτομα που ζούν πραγματικά από τη γεωργία. Η γεωργική πυκνότητα είναι συνήθως ύψηλή στις περιοχές που

άντιστοιχούν στην ολική επιφάνεια που τήν καλλιεργούν οι καλλιεργητές της κοινότητας. Η σειρά έδω είναι πολύ λιγότερο έκτεταμένη απ' ό,τι στην

Έχουν μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, χωρίς εκμηχάνιση και έντακτη καλλιέργεια. Η γεωργική πυκνότητα μετριέται πάντοτε σε συνάρτηση με τη χρήσιμη γεωργική έκταση (surface agricole utile), δηλαδή με τις πραγματικά άπασχολημένες γαίες (καλλιέργειες, λειμώνες, φυτείες όπωροφόρων δένδρων) και όχι με τις άγονες έκτασεις και τά δάση (Σ.Μ.).

ΣΧΗΜΑ 9. Άναλογία της άμπελου σε σχέση με τη συνολική άγροτική επιφάνεια της Ζακύνθου (1961)

Χάρτης 7 ἔχει κυρίως τὸ πλεονέκτημα νὰ ἐπεξηγήσῃ μὲ τρόπο καταληπτό τὴν ἀναστροφή τῶν σχέσεων ἐπιφανείας μεταξύ βουνοῦ καὶ πεδιάδας. Ἀπομονωμένες στὴ μέση ἐκτεταμένον ἀγροτικῶν περιφερειῶν κλεισμένον ἀπὸ θαμνώδη βλάστηση, οἱ καλλιεργημένες φυσικὲς ἐνότητες τῆς ζώνης τῶν λόφων συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὰ χωριά καὶ στὸ βάθος μερικῶν ξηρῶν κοιλιάδων: εἶναι ἡ κλασικὴ ἀντίθεση μεταξύ καλλιεργουμένης (ager)⁸ καὶ μὴ καλλιεργουμένης (saltus)⁸ ἐκτάσεως. Ἀντίθετα, στὴν πεδιάδα, ἡ καλλιεργημένη ἐκταση τείνει νὰ συγχωνευθῆί μὲ τὸ σύνολο τῆς ἀγροτικῆς περιφέρειας.

Τὸ μέσο μέγεθος τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως δεῖχνει μιά κατανομή τὸ συνολοῦ πού εἶναι αἰσθητὰ ἴση πρὸς τὴν κατανομὴ τοῦ προηγούμενου χάρτη (Σχῆμα 8): οἱ κοινότητες μὲ ὕψηλὴ καθαρὴ γεωργικὴ πυκνότητα εἶναι ἐπίσης αὐτὲς στὶς ὁποῖες ἡ ἰδιοκτησία εἶναι ἐλάχιστη. Οἱ ἀναλογίαι ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἀπόλυτες, λόγω τοῦ κριτηρίου πού ἔχει υἰοθετηθῆί γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ. Στὸ χωριό Ἀναφωνήτρια, βορείως τοῦ νησιοῦ, ἡ πυκνότητα εἶναι μέση (65) καὶ ἡ ἐκμετάλλευση μικρὴ (20,5 στρέμματα): ἡ διαφορὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ὑποτίμηση τῆς πραγματικῆς ἀγροτικῆς πυκνότητος: τὰ παιδιά κάτω τῶν πέντε ἐτῶν ἀντιπροσπεύουν τὸ 15% τοῦ κοινοτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐναντι 10% γιὰ τὸ σύνολο τοῦ νησιοῦ. Τὸ ἴδιο, στὴν πεδιάδα, στὸν Ἅγιο Κήρυκο, ἡ γεωργικὴ πυκνότητα εἶναι μέση (63) καὶ ἡ ἐκμετάλλευση ἐλαχιστότατη (18,8) στρέμματα. Ἡ ἀνισότητα ὀφείλεται ἐδῶ στὸν ἰσχνὸ ἀριθμὸ γυναικῶν τῶν ἐνεργῶν ἀπασχολουμένων στὴ γεωργία: λιγότερο ἀπὸ 4% τοῦ ἐνεργοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ τῆς κοινότητος, ἐναντι 20% γιὰ τὸ σύνολο τοῦ νησιοῦ. Πραγματικά, ἡ ἐξήγηση τῶν μεγαλύτερων ἀνισοτήτων δίνεται ἀπὸ τὰ καλλιεργητικὰ συστήματα. Στους λόφους, οἱ ἄνθρωποι, πού εἶναι πολὺ λίγοι, καλλιεργοῦν, κατὰ τρόπο ἐκτατικὸ (δημητριακὰ, κτηνοτροφία) καὶ μὴ

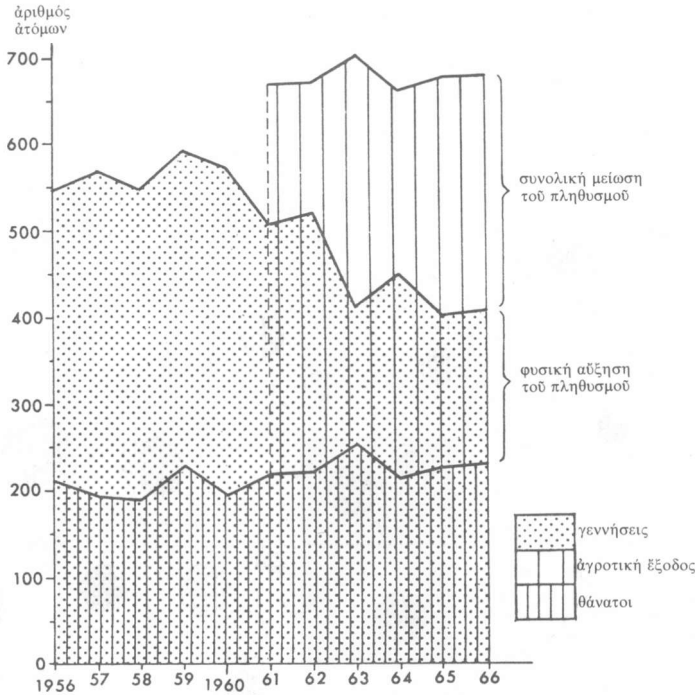
8. Χαρακτηριστικὸ τῶν μεσογειακῶν τοπιῶν, πού δὲν παρατηρεῖται σὲ τὰ τοπία τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, εἶναι ἡ ἔντονη προσαρμογὴ τῶν καλλιεργειῶν πρὸς τὸ ἀνάγλυφο, καὶ παράλληλα ὁ σαφὴς διαχωρισμὸς μεταξύ καλλιεργουμένων καὶ μὴ ἐκτάσεων. Οἱ ἀνθρωπογεωγράφοι χρησιμοποιοῦν τὶς λατινικὰ λέξεις ager καὶ saltus γιὰ νὰ διακρίνουν, στὶς μεσογειακὲς χῆρες, τὴν καλλιεργουμένη ἐκταση ἀπὸ τὴν ἀκαλλιεργημένη. Στὶς ὄρεινές, καὶ μάλιστα ἀβαστολιθικὲς περιοχὲς τῶν μεσογειακῶν χωρῶν, ἡ καλλιεργουμένη ἐκταση (ager) ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὸ σύνολο τῶν μὴ καλλιεργουμένων ἐκτάσεων (saltus), στὶς ὁποῖες ὑπάγονται οἱ βοσκότοποι, οἱ ἐλώδεις καὶ οἱ ἄγονες ἐκτάσεις. Στὴν Ἑλλάδα, ἔχουμε πολὺ καλὰ παραδείγματα μιάς τέτοιας ὀργανώσεως τοῦ γεωργικοῦ χῆρου. Ἀναφέρουμε ἐδῶ (σὰν παράδειγμα) τὴν ὄρεινὴ κλειστὴ λεκάνη (πόλη) τοῦ Ασπιθίου, καθὼς καὶ τὴν ἀβαστολιθικὴ ζώνη τοῦ Ζαγορίου στὴν Ἠπειρο. Στὶς ἀβαστολιθικὲς αὐτὲς περιοχὲς οἱ καλλιέργειες συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὰ χωριά καὶ σὲ ὀρισμένες μικρὲς ἑρπὲς κοιλάδες (βυθίσματα) ὅπου συσσωρεύεται ἡ κόκκινη γῆ (terra rossa). Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς μεταξύ ager καὶ saltus ὀδηγεῖ στὴν ἐννοια τῆς ἀγροτικοποινικῆς ἰσορροπίας, πού ἔχει πολὺ μελετηθῆί στὶς ὄρεινές περιοχὲς, τῶν μεσογειακῶν κυρίως χωρῶν (Σ.Μ.).

συνεχόμενο, τὶς ἐκτεταμένους ἀγροτικὲς περιφέρειες. Στὴν πεδιάδα, ὅλη ἡ ἀγροτικὴ περιφέρεια εἶναι καλλιεργημένη καὶ ἀξιοποιημένη μὲ ἐντατικὸ τρόπο, γιὰ νὰ ὑποβασιτάξῃ ἕνα σημαντικὸ ἀνθρώπινο βάρος. Αὐτὴν ἄλλοστε τὴν ἐντύπωση δίνει καὶ τὸ σύνολο πού ἐξάγεται ἀπὸ τὸ Χάρτη 8: ἀσυνήθιστη πυκνότητα τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων στὴν ἀνατολικὴ πεδιάδα τοῦ νησιοῦ πού ἐξηγεῖται ἐξ ἴσου καλὰ τόσο τὴ σπουδαιότητα τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων (Σχ. 7) ὅσο καὶ τὴν ἰσχυρὴ δημογραφικὴ πίεση πού ἄσκειται ἀκόμη πάνω σὲ μιά ἀπὸ τὶς πιὸ πολιτισμένες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου συγκεντρώνει τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀγροκαλλιεργητῶν (402 τὸ 1961): ἀλλὰ γνωρίζουμε ἤδη (βλ. κεφάλαια II καὶ III) ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση καλύπτει πάλι κοινωνικὲς ἀνισότητες (μικροϊδιοκτητὲς καὶ μεγαλοϊδιοκτητὲς) καθὼς καὶ οἰκονομικὰ θέματα (θασικὴ ἰδιοκτησία στὶς γύρω ἀγροτικὲς κοινότητες).

Ἡ κατανομή τῶν δύο κερδοσκοπικῶν καλλιεργειῶν τοῦ νησιοῦ, τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς ἐλιάς, ἐνισχύει τὴν ἀντίθεση μεταξύ τοῦ βουνοῦ καὶ τῆς πεδιάδας (Σχ. 9 καὶ 10). Κατὰ τρόπο γενικὸ, ἡ «ὄρεινὴ» ἐκμετάλλευση ἀριθμεῖ λίγα ἀμπέλια καὶ ἐλιές. Ἡ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν πεδιάδα θὰ ἦταν ἀκόμη πιὸ καθαρῆ, ἂν δὲν λαμβάνονταν ὑπ' ὄψη στὶς ὄρεινές κοινότητες οἱ γαῖτες τῆς ὁποῖες οἱ καλλιεργητὲς μπορεῖ νὰ ἔχουν στὴν πεδιάδα. Ἐπὶ πλέον, τὰ ἀμπέλια τῶν λόφων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, προορίζονται γιὰ τὴν παραγωγὴ οἴνου, ἐνῶ τὰ ἀμπέλια τῆς πεδιάδας παράγουν κυρίως κορινθιακὴ σταφίδα.

Ὁ τρόπος πού προτιμήθηκε γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς κατανομῆς τῆς ἀμπέλου ἐπιτρέπει ἄλλοστε νὰ φανοῦν μὲ τρόπο συνθετικὸ πολλὰ βασικὰ χαρακτηριστικά. Δὲν θὰ ἐπιμενίουμε καθόλου στὸ γεωμετρικὸ σχῆμα τῶν ὄρθογωνίων πού ἐπιτεύχθηκαν γιὰ κάθε κοινότητα: ὅσο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκμεταλλεύσεων εἶναι ὕψηλός καὶ ἡ μέση ἐπιφάνεια ἀνὰ καλλιεργητὴ εἶναι μικρὴ (πόλη Ζακύνθου), τόσο τὸ ὄρθογώνιο ἐπιμηκύνεται κάθεται: ἀντίθετα, μιά σημαντικὴ μέση ἐπιφάνεια, πού ἀναλογεῖ σὲ μικρὸ ἀριθμὸ καλλιεργητῶν, δίνει ἕνα ὄρθογώνιο μὲ ὀριζάντια ἐπιμηκυσση (χωριό Βασιλικῶν, στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ νησιοῦ). Δύο εἶναι τὰ σημεῖα πού πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε: τὴ συγκέντρωση τῶν ἀμπέλων στὴ μέση τῆς πεδιάδας, γύρω ἀπὸ τὸ χωριό Σαρακινάδο: ἡ μέση ἐκμετάλλευση εἶναι ἐδῶ μικρῆς ἐκτάσεως (κάτω ἀπὸ 2 ἑκτάρια) ἀλλὰ περισσότερη ἀπὸ τὸ ἥμισυ τῆς καλλιεργουμένης ἐπιφανείας εἶναι ἀμπέλια—κορινθιακὴ σταφίδα κυρίως: ἀντίθετα, στὶς «ὄρεινές» ἐκμεταλλεύσεις βλεπόμεν τὴ μικρὴ θέση πού ἔχει τὸ ἀμπέλι: τὸ σύνολο σχεδόν τῶν καλλιεργητῶν τῆς ζώνης τῶν δυτικῶν λόφων κατέχει ἕνα μικρὸ μερίδιο ἀμπέλου: στὶς κοινότητες τῆς πεδιάδας, τὸ γῆσμα βαθαίνει ἀνάμεσα στὸν ὀλικὸ ἀριθμὸ τῶν καλλιεργητῶν καὶ στὸν ἀριθμὸ αὐτῶν πού ἔχουν

ΣΧΗΜΑ 11. Δημογραφική εξέλιξη των ἀγροτικών κοινοτήτων της Ζακύνθου (1956-1966)

ἀμπέλι. Στο άνωτάτο του όριο φθάνει άκόμη και στην περίπτωση της πόλεως της Ζακύνθου: μόνο 165 καλλιεργητές επί συνόλου 402 έχουν άμπέλι.

Η αντίθεση μεταξύ πεδιάδας και λόφων είναι λιγότερο φανερή σέ ό,τι αφορά την ελιά, η οποία προσαρμόζεται καλύτερα στα έδάφη που παρουσιάζουν κλίση. Ωστόσο, παρατηρούνται καθαρές συμπεκνώσεις βορείως της πεδιάδας (χωριά Μέσο Γερακάρι, Κυψέλη), όπως άλλωστε και στους λόφους, στη νοτιοανατολική πλευρά της νήσου.

Η δημογραφική εξέλιξη 1961-1967

Τό 1961 τό ποσοστό της άγροτικής γεννητικότητας (δύες οί κοινότητες έκτός από τη Ζάκυνθο άριθμούν κάτω από 2.000 κατοίκους) άποκαθίσταται στό 21,31%, που είναι αισθητά κατώτερο από τού έθνικού μέσου όρου (22%). Τό ποσοστό της άγροτικής θνησιμότητας είναι ελαφρά άνωτερο από τό μέσο όρο της χώρας: 7,78% έναντι 7,55%.⁹ Από τό

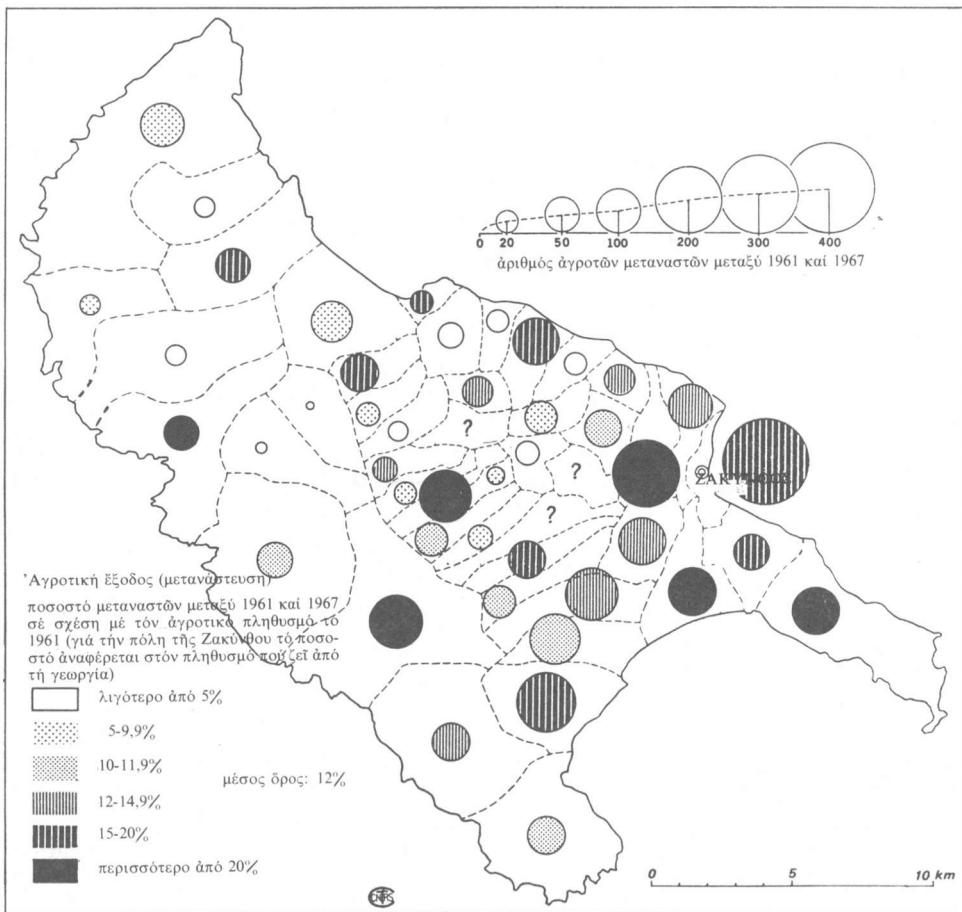
1961 μέχρι τό 1966, η μελέτη της φυσικής κινήσεως για τίς άγροτικές κοινότητες¹⁰ άποκαλύπτει μία σημαντική πτώση της γεννητικότητας και μία ελαφρά άνοδο της θνησιμότητας. Σε σχέση με την περίοδο 1955-1961, τό φυσιολογικό υπόλοιπο ελαττώθηκε κατά τό ήμισυ (Σχ. 11), που μπορεί να υπολογισθεί στις 1.550 ένότητες για την έπταετία 1961-1967.

Γιά την ίδια περίοδο, διαθέτουμε μία έκτίμηση των όριστικών αναχωρήσεων από τίς άγροτικές κοινότητες, η όποία έγινε από τίς νομαρχιακές υπηρεσίες του Ύπουργείου Γεωργίας. Χωρίς να είναι δυνατόν να εξακριβωθούν οί άριθμοί που άνακοινώθηκαν, 3.100 άτομα περίπου θα έχουν εγκαταλείψει τό χωριό τους από τό 1961 μέχρι τό 1967, δηλαδή τό διπλάσιο της φυσικής αύξησης και τό 12% τού πληθυσμού τό 1961. Τό ποσοστό της ετήσιας άγρο-

9. Β. Kaysers, Οικονομικός και κοινωνικός Άτλας της Έλλάδος, Άθήναι 1964.

10. Κατοικία της μητέρας για τέ μέτρηση των γεννήσεων και τού άποθανόντος για τέ μέτρηση των θανάτων.

ΣΧΗΜΑ 12. Άγροτική έξοδος στη Ζάκυνθο (1961-1967)

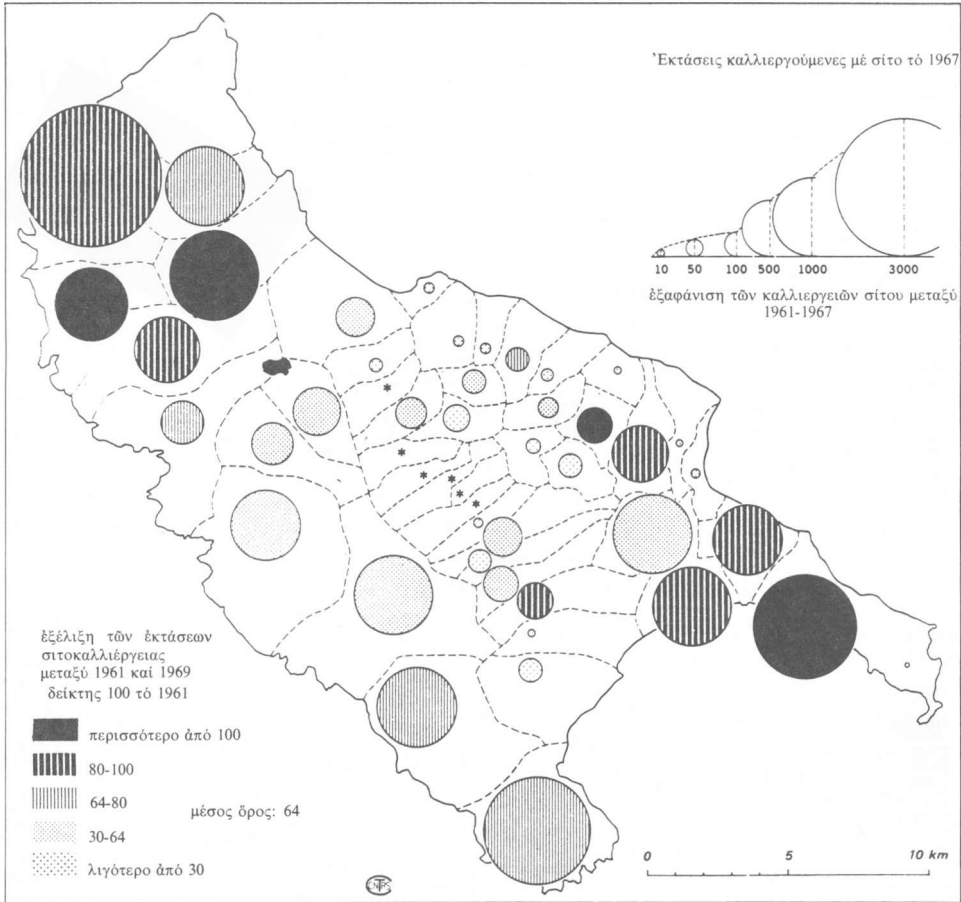
τικής εξέδου θα πλησίαζε τότε το 17% του πληθυσμού του 1961, άρα ήταν κατώτερο απ' αυτό που βρήκε ο B. Kayser, ο οποίος συμπεριλαμβάνει την πόλη της Ζακύνθου μεταξύ των αγροτικών κοινοτήτων (19%). Παρ' όλο το κύμα των αναχωρήσεων που προκάλεσε ο σεισμός του 1953, η ομοιότητα των ποσοστών φαίνεται άνησυχητική και οδηγεί στη σκέψη ότι ο ύπολογισμός της διοικήσεως είναι λανθασμένος.

11. Οι κοινότητες του Μαχαιράδου, Σαρακηνάδου και Άγιου Δημητρίου δεν στάθηκε δυνατό να χαρτογραφηθούν, γιατί δεν

Παρ' όλα αυτά όμως, επιτρέπει μία κοινοτική εκτίμηση της αγροτικής εξέδου (Σχ. 12).¹¹ Το μεγάλο γεγονός είναι ότι οι συγκεντρώσεις που παρουσιά-

εινε γίνει η εκτίμηση. Θεωρήθηκε ενδιαφέρουσα η άπεικόνιση στο Χάρτη 12 της εκτιμήσεως που έγινε για την ίδια πόλη της Ζακύνθου, γιατί αντιπροσωπεύει με απόλυτους αριθμούς το μεγαλύτερο μέρος του νησιού: 350 άτομα που άπουσαν από τη γεωργία θα είχαν εγκαταλείψει την πόλη—και πιθανόν το νησί—από το 1961 μέχρι το 1967. Δεν πρόκειται έδω για αγροτική έξοδο, αλλά για γεωργική και άστική έξοδο, ή οποία θα έφθανε το 16% του όλικου πληθυσμού ό οποίος ζούσε από τη γεωργία στην πόλη, κατά το 1961.

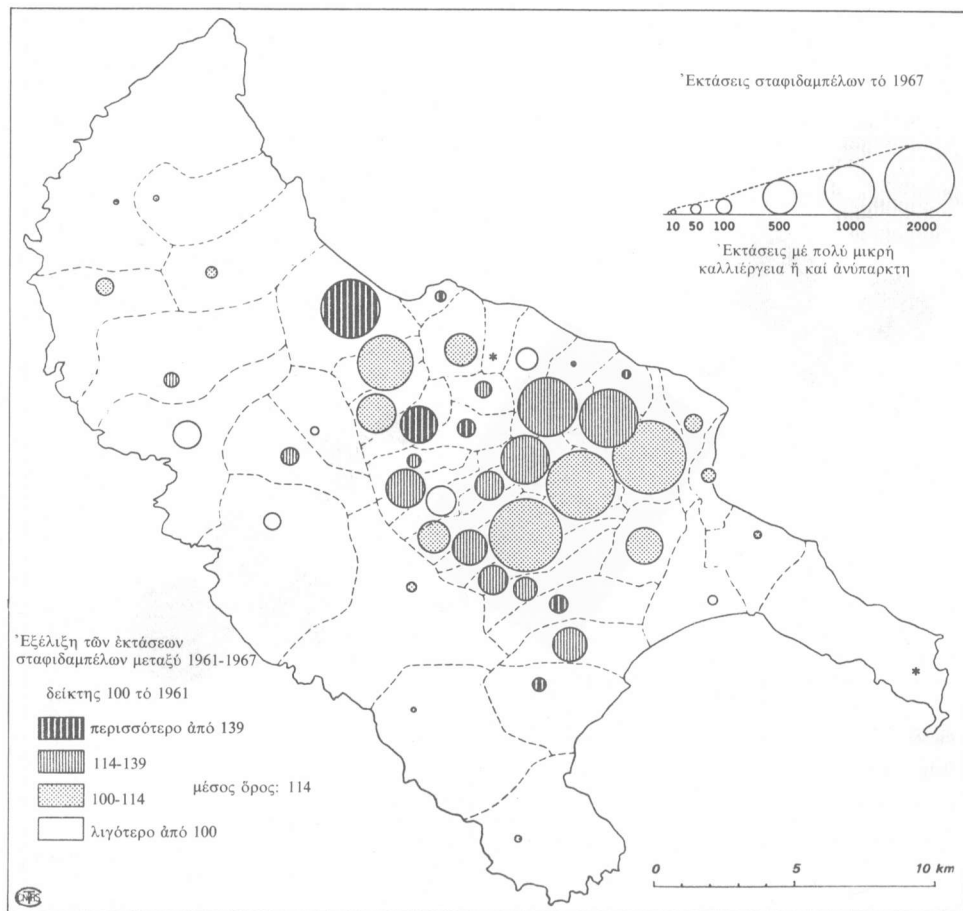
ΣΧΗΜΑ 13. Ἐξέλιξη τῶν ἐκτάσεων σιτοκαλλιέργειας στή Ζάκυνθο (1961-1967)

ζονται δέν ξανατεμαχίζου καμιά ἀπό τίς μεγάλες γραμμές πού ἔχουν τεθεῖ στους προηγούμενους χάρτες. Οὔτε ἡ ἀντίθεση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στους λόφους καί τήν πεδιάδα, οὔτε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς ζώνες ἰσχυρῆς γεωργικῆς πυκνότητας καί μικρῆς ἀπασχόλησας τοῦ ἐδάφους, οὔτε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στή μικρή καί μέση ἀπασχόληση φαίνεται νά δικαιολογεῖ τή συγκέντρωση τῶν ἰσχυροτέρων

ποσοστώ τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου στό νότιο ἡμισυ τοῦ νησιοῦ. Αὐτή ἡ συγκέντρωση καλύπτει ταυτόχρονα τά χωριά στους λόφους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (Ἅγιος Νικόλαος, Ἀγάλας) καί τῆς νοτιοανατολικῆς (Βασιλικός), καθὼς καί τίς κοινότητες τῆς πεδιάδας (Λιθάκια, Μουζάκι, Λαγόποδο, Καλαμάκι, Ἀμπελόκηποι, Γαϊτάνι). Ἡ μόνη φαινομενική ἀμοιβαία σχέση εἶναι τό μικρό ποσοστό τῆς ἀγροτι-

ΣΧΗΜΑ 14. Ἐξέλιξη τῶν ἐκτάσεων καλλιέργειας σταφίδας στὴ Ζάκυνθο (1961-1967)

κῆς ἐξόδου στὶς κοινότητες ὅπου ὁ ἀμπελώνας κατέχει σημαντικὴ θέση: μεταξύ ἄλλων, τὰ χωριά Βουγιᾶτο, Σκουλικάδο, Ἅγιος Κήρυκος.

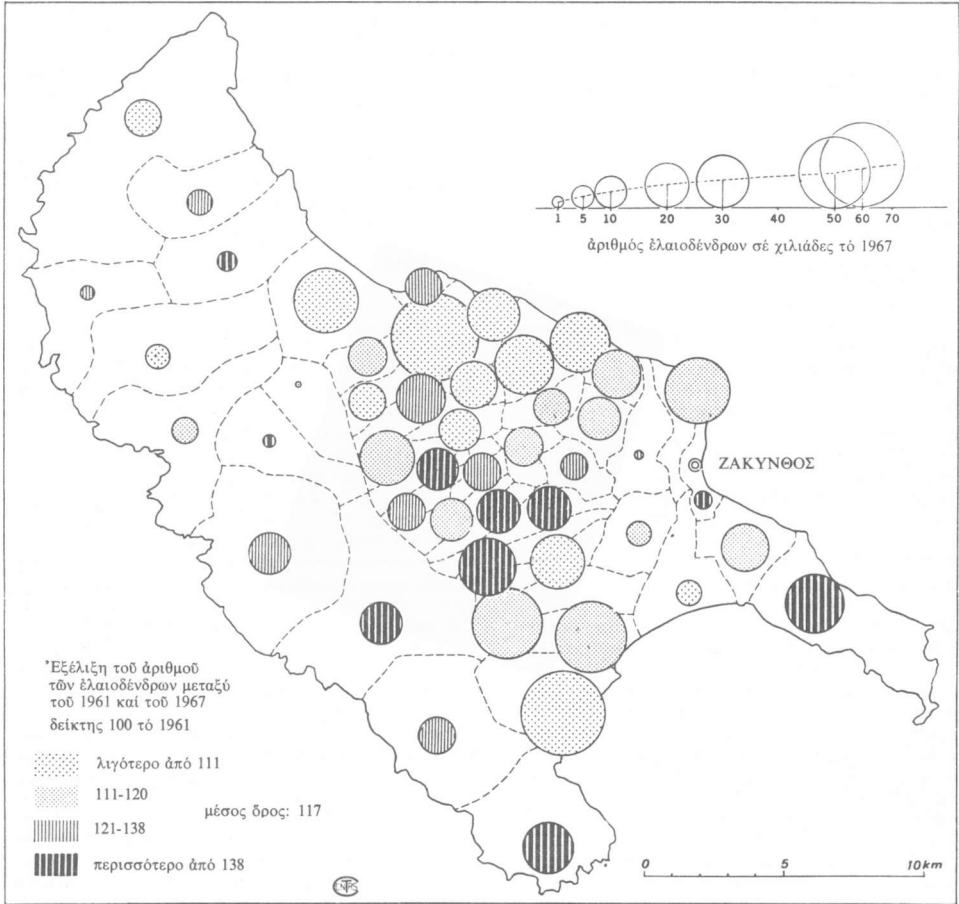
Τελικά ὅμως οἱ ζώνες ἰσχυρῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου φαίνεται ὅτι συνδέονται πολὺ περισσότερο μετὰ ζώνες γεινιάσεως. Τὰ χωριά, ὅμως, σιγά-σιγά κερδήθηκαν. Παρ' ὅλ' αὐτά, μόνο ἡ μονογραφικὴ ἔρευνα θὰ ἐπέτρεπε νὰ μελετηθεῖ ἡ προνομιόχως ἐκδήλωση τῆς κινήσεως, ἡ διάδοσή της, καὶ πιθανόν οἱ ἀντι-

στάσεις πού συναντᾶ (ἀμπελώνες).

Ἡ ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν 1961-1967

Μπροστά σ' αὐτὴ τὴν ἀδιαφορία τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου πρὸς τὶς γεωργικὲς δομές, δὲν ἐκπλήσσει καθόλου ἡ διαπίστωση τῆς μικρῆς ἀπηχίσεως πού φαίνεται νὰ ἔχει ἡ μετανάστευση στὴν ἐξέλιξη τῶν

ΣΧΗΜΑ 15. Έξέλιξη του αριθμού των ελαιοδένδρων στη Ζάκυνθο (1961-1967)

καλλιεργειών κατά την ίδια, υπό μελέτη, περίοδο (1961-1967). Οί κοινοτικές στατιστικές της Νομαρχιακής Διευθύνσεως της Γεωργίας επιτρέπουν τη σύνταξη του ισολογισμού για τρείς καλλιέργειες: του σίτου, των σταφιδάμπελων με κορινθιακή σταφίδα, και της ελιάς.

Ο σίτος βρίσκεται σε επιταχυνόμενη παρακμή: ο δείκτης των εκτάσεων των σπαρμένων με σίτο φθάνει στο 64 για τό 1967 (1961=100). Η μείωση της

καλλιεργούμενης επιφάνειας αντισταθμίζεται με μία πολύ αισθητή άνοδο των αποδόσεων: ο δείκτης παραγωγής φθάνει στο 105 για την εξεταζόμενη περίοδο. Η μείωση των εκτάσεων των σπαρμένων με σάρι είναι κυρίως αισθητή στην πεδιάδα όπου πολλές κοινότητες έπαψαν έντελως νά σπέρνουν σάρι κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου (Σχ.13). Αντίθετα, ο σίτος άντεξε περισσότερο στους λόφους, όπου προσαρμόζεται καλύτερα στίς

συνθήκες τοῦ ἀναγλύφου καὶ τοῦ δδάφους καὶ ὅπου οἱ ἐξειδικευμένες κυρίως καλλιέργειες εἰσάγονται δυσκολότερα.

Ἄντιθετα, τὰ σταφιδάμπελα κορινθιακῆς καὶ οἱ ἐλιές βρίσκονται σὲ αἰσθητὴ πρόοδο: ὁ δείκτης εἶναι 114 καὶ 117 ἀντίστοιχα. Ἡ ἐξέλιξη ἐνισχύει τὴν ἐξειδίκευση τῆς πεδιάδας, ἀλλὰ οἱ κοινότητες πού παρουσίασαν τώρα τὰ μεγαλύτερα ποσοστὰ προϊόνου εἶναι ἐκεῖνες πού μέχρι τότε τίς εἶχε ἀγγίξει ἡ πρόοδος λιγότερο, δηλαδὴ οἱ κοινότητες τοῦ Βορρᾶ (Τραγάκι, Πλάνος) καὶ τοῦ Νότου (Μουζάκι, Λιθάκια) (Σχ. 14). Ὅσο γιὰ τὴν ἐλιά, οἱ φυτεῖς ἔγιναν κυρίως στοὺς λόφους τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νησιοῦ ("Ἅγιος Νικόλαος, Ἀγαλᾶς, Κερί) καὶ στὸ κέντρο τῆς πεδιάδας (Μαχαράδο, Λιγρόποδο), ἀλλὰ χωρὶς οἱ συγκεντρώσεις αὐτὲς νὰ συμπίπτουν μὲ τίς ζώνες ἰσχυρῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου (Σχ. 15).

Τελικὰ, ἡ συνολικὴ μελέτη τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου στὴ Ζάκυνθο φαίνεται ἀπογοητευτικὴ. Ἀπὸ τὸ 1961 μέχρι τὸ 1967, ὁ ὄγκος τῆς ἀγροτικῆς μεταναστεύσεως αὐξάνεται σὲ σχέση ἴσως μὲ τὴν προηγουμένη περίοδο, ἀλλὰ ἀκόμη μὲ μεγάλῃ βεβαιότητα δὲν ἔχει πιά σχέση, οὔτε ἀπὸ μακριά, μὲ τὴ φυσικὴ αὐξηση. Στὴ Ζάκυνθο, ὅπως καὶ στὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος πεθαίνει ὀλοένα καὶ περισσότερο, ἀπὸ ἄποψη δημογραφικοῦ κεφαλαίου τῶν ἐπαρχιών. Ἀλλὰ ἀπὸ γεωγραφικῆς ἄποψη, ἡ κατανομή τῆς μοιάζει ἀδιάφορη: ἐπιηρεάσθησαν ζώνες μὲ ἰσχυρὴ γεωργικὴ πυκνότητα, ὅπως καὶ ζώνες μὲ ἰσχυρὴ ἀγροτικὴ ἀπασχόληση, ἐπαρχίες μὲ ἐξειδικευμένες καλλιέργειες, ὅπως καὶ καντόνια μὲ παραδοσιακὴ πολυκαλλιέργεια. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν φαίνεται νὰ ὀφείλει λίγα στὴν ἀγροτικὴ ἐξοδος: ἡ ἐπαναφορά στὴν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν, ἡ πρόοδος τῶν κερδοσκοπικῶν φυτειῶν ἀνταποκρίνεται στὴν παρακμὴ τοῦ βουνοῦ, στὴν αὐξουσα ἀξιοποίηση τῆς πεδιάδας. Λιγότερο ἐκλεκτικὴ, παρά μεταδοτικὴ, ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος προσθετὴ τὸ καθαρὸ τῆς ὑφάδι στὴν ἀργὴ ἀνάπλαση τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου.

Τελικὰ, ἡ πείρα πού μᾶς δίνουν οἱ περιπτώσεις τῶν Γεωργιανῶν καὶ τῆς Ζακύνθου φαίνεται ἀντιφατικὴ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ σκιαγραφηθεῖ μιά ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση πού θέσαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ. Στoὺς Γεωργιανούς, ἡ ἔλλειψη γαιῶν οὐδὲν τοὺς νέους πού δὲν εἶχαν καμιά ἐλπίδα, στίς ὁδοὺς τῆς μεταναστεύσεως. Ἀλλὰ ἡ φυγὴ τῶν ἀνθρώπων δὲν ἐπέφερε ἀνακατανομὴ τῶν γαιῶν ἀντίθετα, ἔπεισε αὐτοὺς πού ἔμειναν ὅτι στὸ ἐξῆς ὅλα ἔχουν παγιοποιηθεῖ στὸ χωριό. Στὴ Ζάκυνθο, αὐτοὶ πού ἔφυγαν δὲν εἶναι οὔτε οἱ λιγότερο οὔτε αὐτοὶ πού ἦταν περισσότερο καταπιεσμένοι. Οὔτε καὶ οἱ κοινότητες πού ἐπιρραίσθησαν περισσότερο εἶναι αὐτὲς πού γνώρισαν τὴ σημαντικότερη ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν. Στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας, εἶναι πάντοτε αἰσθητὲς καὶ οἱ ἀνισότητες

πού ὑπάρχουν μεταξύ τῶν πλουσίων καὶ τῶν φτωχῶν, καθὼς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς πρωτοβουλίας ἢ τῆς ἀπαγορεύσεως πού συχνὰ πηγάζει ἀπ' αὐτὲς καὶ πού ὀδηγεῖ στὴν ἀναχώρηση. Τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικὰ στὸ τοπικὸ ἐπίπεδο ἢ ἀκόμα καὶ στὸ ἐθνικὸ. Τὸ κίνητρο τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου εἶναι μικρότερο στὸ ἐσωτερικὸ, παρά στὸ ἐξωτερικὸ. Ὅπως γιὰ τίς μεγάλες μεσαιωνικὲς συγκεντρώσεις, αὐτὰ πού πρέπει νὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ νὰ ἀπογραφοῦν εἶναι τὰ σημεῖα γεννήσεως, τὰ ρεύματα αὐξήσεως καὶ οἱ ἐνδείξεις ἐξαλειψέως τῆς κινήσεως.

συμπέρασμα: πρὸς μιά ἐνότητα τῶν ἐλληνικῶν ἀγροτικῶν δομῶν

Ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα καθιέρωσε ἓνα μωσαϊκὸ διαφορῶν καταστάσεων πού δημιουργοῦνται σὲ χῶρο σχετικὰ περιορισμένο. Μέχρι πρόσφατα (ἀμέσως μετὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο) ἡ ἱστορία καὶ ἡ πολιτικὴ καθόριζαν ἀποφασιστικὰ τὴν τύχη τῶν ἀνθρώπων. Ἡ φύση προσφέρει μιά σειρά δυνατοτήτων πού ἀξιοποιοῦνται διαφορετικὰ, ἀνάλογα μὲ τίς περιπτώσεις τῆς στιγμῆς. Τὸ βουνό, τόσο φιλόξενο ὅσο καὶ ἐχθρικό, ἔχασε πιά τὴν παράδοση πού εἶχε νὰ προσφέρει ἄσυλο στὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τότε πού τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος ἀνασυντάχθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε ἡ ἀσφάλειά του. Ἡ πεδιάδα, πλούσια καὶ ἀνθρωπινη, ἦταν ἀνέκαθεν ὁ πειρασμὸς τῶν κατακτητῆ, πρὶν γίνει τὸ πεδίο τῶν μεγάλων ἐξυγιαντικῶν ἔργων καὶ τὸ γῶνα γιὰ τὴ γεωργικὴ ἐντατικοποίηση.

Οἱ παλιεῖς ἱστορικὲς συνθήκες ἔχουν παίξει τὸ ρόλο τους καὶ οἱ καταστάσεις πού αὐτὲς δημιούργησαν παραμένουν ἀκόμα στὸ πνεῦμα καὶ τὴ νοοτροπία τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ στίς ἀγροτικὲς δομές, οἱ ὁποῖες ἐξελισσονται πῶς ἀργά. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ἡ μακρὰ τουρκικὴ κατοχὴ καὶ ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶναι τὰ μεγαλύτερα γεγονότα πού ἐξακολοῦθοῦν νὰ ἀποτελοῦν ὄροσημο. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπῆρξε τουρκικὴ κατοχὴ στὰ Ἴονια νησιά, ἐπέτρεψε ἐπὶ αἰῶνες τὴν ἀναλλοίωτη ἐπέκταση τῶν σχέσεων ἐγγεῖου ἰδιοκτησίας, πού κληρονομήθηκαν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αυτοκρατορία: μεγάλες ἐκτάσεις πού τίς ἔχουν ἐμπιστευθεῖ σὲ διοικητικούς ἀξιωματούχους, εἰδικὸὶ τρόποι φυτεῖας. Στίς περιοχὲς πού ἀπελευθερώθηκαν πῶς παλιά, ὅπως ἡ Πελοπόννησος, μιά ἀγροτικὴ ὀλιγαρχία, κληρονόμος τῶν οικογενειῶν τῶν ἠρώων τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἀντικατέστησε γρήγορα τὸν κάτοχο, γιὰ νὰ τὸν διαδεχθεῖ ταυτόχρονα στὴν οἰκονομικὴ του θέση καὶ στὸν πολιτικὸ του ρόλο. Ὅταν ἡ ὀλιγαρχία αὐτὴ μετέφερε τὰ ἐμπορικὰ τῆς ἐνδιαφέροντα καὶ τὴ θέληση ἰσχύος τῆς στὴν Ἀθήνα, στὴν ὑπαίθρο παρέμειναν οἱ διαρκεῖς ἀνισότητες τίς ὁποῖες πάντοτε διατήρησε πρὸς ὄφελός της. Ἄντιθετα, στὴ Βόρειο Ἑλλάδα (Θεσσαλία, Μακεδονία), ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι περισσότερο πρόσφατη

(1881-1914). Καί κυρίως ἡ ἐγκατάσταση προσφύγων στὶς ἀπελευθερωμένες τουρκικές γαίες, μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922, ἀναχαιτίσει τὰ φαινόμενα ὑπαγωγῆς μῆς κυριαρχοῦσας κοινωνικῆς ὁμάδας σὲ μιά ἄλλη. Οἱ διανομές τῶν γαιῶν, πού ἔγιναν πάνω σ' ἓνα μοντέλο ἰσότητος ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ πνεύμα τῆς ἐποχῆς, ἐξασφαλίζουν—στους χώρους πού πραγματοποιήθηκαν—μιά κατανομὴ περισσότερο δίκαιη καί μὲ λιγότερο ἔντονες ἀνισότητες.

Ἄλλὰ πρέπει νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς ἂν αὐτὴ ἡ πρώτη γεωγραφικὴ διαδικότιητᾶ δὲν θά ἐξεσθηνεῖ κάποτε πρὸς ὄφελος μῆς αὐξανόμενης ἐνότητος πού τὴν ἔχει ἐπιβάλει ἡ σύγχρονη ἐξέλιξη; ἅπ' τὴ μιά μεριά, εἶναι ἡ γεωργικὴ εἰδικεὺση στὸ ἐπίπεδο τῆς περιφέρειας, καί μάλιστα τῆς ἐκμεταλλεύσεως. (Παντοῦ—ἢ παρ' ὀλίγο—ἡ ἀποδέσμευσις, τὸ ἀνοιγμα τῶν ἀστικῶν ἀγορῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, καί ἡ αὐξανόμενη ζήτηση χωρῶν εἰσαγωγῆς συνεπάγονται τὸν περιορισμὸ τῆς οἰκογενειακῆς πολυκαλλιέργειας διατροφῆς πρὸς ὄφελος τῶν ἐμπορικοποιημένων παραγωγῶν). Ἄπ' τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι ἡ ἀδιὰκοπη κι ἐντονώτερη παρουσία τῆς πόλεως στὴν ὑπαιθρο. Μὲ αὐτὴν δένονται οἱ σχέσεις ἐργασίας (πρόσκαιρες ἢ ὀριστικές) καί ἐξαρτήσεως (τὰ δάνεια τῆς Τράπεζας, ἡ συντήρησις τῶν μηχανῶν, ἡ ἐπιχορήγησις τῶν εἰδικευμένων ὑπηρεσιῶν). Μ' αὐτὴν διατηροῦνται οἱ πηγῆς στὰ χωριά ἅπ' ὅπου ἀντλοῦν ὄχι μόνο οἱ ἀνθρώποι ἀλλὰ καί τὰ κεφάλαια (ἀπορρόφησις τῶν γεωργικῶν εἰσοδημάτων ἅπ' τοὺς ἀστούς, ἐπενδύσεις τῶν ἀγορῶν τῆς πόλης). Τέλος, σ' αὐτὴν ἐπανερχεῖται ἡ νέα σιτηρία δύναμη τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς: αὐτὴ συγκεντρώνει ὅλους τοὺς μηχανισμοὺς ἀποφάσεως καί ἐκτελέσεως τῆς ἐμπορικοποιήσεως (καθορισμὸς τῶν τιμῶν, ψυκτικές ἀποθήκες, γραφεῖα ἐξαγωγῶν).

Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, οἱ ἀγροτικές δομῆς φαίνονται νὰ ἀποκλείονται καί νὰ ἐνώνονται ταυτόχρονα. Ὁ ἀποκλεισμὸς προέρχεται περισσότερο ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ παρόντος, παρά ἀπὸ τὶς ἐπιβίσεις τοῦ παρελθόντος. Σὲ ὅλες τὶς περιοχῆς—κυρίως τὰ νησιά καί τὴν παλαιὰ Ἑλλάδα—οἱ μεγάλες ἰδιοκτησίες πού ὑπάρχουν ἀκόμα φαίνονται παραμελημένες καί ἡ ἀποδοτικότητα τους ὅλο καί περισσότερο περιθωριακῆ. Ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη ἕως τὴν Κέρκυρα, οἱ ἰδιοκτῆτες μεγάλων ἐλαιῶνων ἦταν μεγαλύτεροισι μὲν πρῶτον, ὅταν δὲν γινώριζαν νὰ μεταποιῶσιν τὴν ἰδιοκτησίαν τους ἢ, ἀκόμη καλύτερα, νὰ κατευθύνουν τὶς ἐπενδύσεις τους σὲ κάλους τομεῖς (ἀστικὴ οἰκοδόμησις, τουρισμὸς). Ἡ ἀτομικότητα (atomisation) τῆς ἰδιοκτησίας, μαζί μὲ τὸ ἰδεῶδες ἀστού-καλλιεργητῆ, ἀπέτελεσε πρῖν ἀπὸ λίγο τὴ βῆσι μῆς ἀγροτικῆς δημοκρατίας, πού ἐρχεται βίτεια σὲ ἀντίφασιν μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς εἰδικευμένης γεωργίας. Οἱ ἀνισότητες τῆς ἐγγείου ἰδιοκτη-

σίας, μειωμένες ἀπὸ τὴ μετριότητα μῆς γεωργίας διατροφῆς (agriculture de subsistance), ἀναξωογονοῦνται στὴν περίπτωσι πού οἱ εὐπορώτεροι κι αὐτοὶ πού ἔχουν περισσότερο ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα πρόκειται νὰ ἐκσυγχρονίσουν τὴν ἐκμετάλλευσή τους ἢ νὰ τὴν ἐπεκτείνουν, γιὰ νὰ αὐξήσουν τὴν παραγωγικότητα τους καί τὰ κέρδη τους. Οἱ τιμές στηρίζεως, ἀναγκαῖες γιὰ τὴν προώθησι τῶν νέων καλλιεργῶν ἀλλὰ συγκρατούμενες γιὰ λόγους κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ, ἀποτελοῦν τὴν αἰτία ἐπιβιώσεως τῶν πιὸ φτωχῶν καί τὴ δυνατότητα γιὰ τοὺς πιὸ πλούσιους νὰ πραγματοποιήσουν ὑπερκέρδη. Σκληραίνουν τὶς ὑπάρχουσες δομῆς. Τέλος ἡ γῆ, πού ἄλλοτε ἀποτελοῦσε ὀλογο γοήτρο, μπορεῖ νὰ γίνει γιὰ μερικῆς μεσαῖες τάξεις μικρῶν ἐπαρχιακῶν κέντρων πηγὴ κέρδους, ὅταν πρόκειται γιὰ καλλιέργειες καθαρὰ κερδοσκοπικῆς (κυρίως φυτεῖες ὀπωροφόρων δένδρων).

Μὲ λίγα λόγια, ἡ ἐμπορικὴ ἐπανάστασις πού γωορίζει ἡ ἐλληνικὴ ἐπαρχία θά κλονίσει ἀναμφίβολα τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τῆς μικρῆς οἰκογενειακῆς ἰδιοκτησίας. Τεχνικὰ ἀναγκαῖα, ἡ σημερινὴ ἐξέλιξις ὑπάρχει φόβος νὰ ὀδηγήσῃ σὲ κοινωνικὴ καταστροφὴ, ἂν γίνεταί πρὸς ὄφελος μῆς μειονότητος ἐκμεταλλευτῶν πού ἔχουν τρατιχρόνα ἰδιωτικοῦς πόρους, τὰ σημαντικότερα καλλιεργῶν δάνεια, δυναμικὴ πρωτοβουλία, καί τίς πιὸ ἐκτεταμένες ἐκτάσεις. Στὴν κίνησι τῆς ἀστικοποιήσεως καί τῶν διεθνῶν μεταναστεύσεων, μὲ παρόμοια ἐξέλιξις ἔχει κάθε πιθανότητα ἐπιταχύνσεως τῆς ἀναγορήσεως καί τῆς προλεταριοποιήσεως τῶν μικροῖδιοκτητῶν καί τῶν παραδοσιακῶν μέσων καλλιεργητῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν οὔτε τὰ μέσα οὔτε κάποτε τὴν ἐπιθυμία νὰ μεταβάλουν τὴν ἐκμετάλλευσή τους.

Καί αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο μπλοκάρισμα τῶν ἀγροτικῶν δομῶν τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος, μαζικὴ καί ἐπιταχυνόμενη, δὲν συνεπιφέρει τὴν ἀναγκαστικὰ βραδύτερη ἀναδιοργάνωσι, ὅταν δὲν εἶναι κυριαρχικὴ στὸν ἀγροτικὸ χῶρο. Αὐτὰ τὰ «μπλοκαρίσματα», ἀπὸ οἰκονομικὴ ὄψει, εἶναι συζητήσιμα ὅταν σημαίνουν ὅτι οἱ ἄλλοτε καλλιεργούμενες ἐκτάσεις θά γίνονιν ξανά χερσότοποι. Κι ὅταν ἀκόμη πρόκειται γιὰ ἐπιφάνειες ἐλάχιστα παραγωγικῆς (ἐπικλινῆ χωράφια, λεπτὰ ἐδάφη), οἱ χερσότοποι αὐτοὶ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀναμφισβήτητη προσηθαια ἐντατικοποιήσεως σὲ μιά χώρα ὅπου τὸ ἦμισον τῶν ἀνθρώπων ἀποεῖ ἀπὸ τῆς γεωργίας. Ἀπὸ κοινωνικὴ ὄψει, εἶναι κυρίως μιά εὐκαιρία λιγότερη γιὰ τοὺς μικροῦς καί μέσους χωρικοῦς νὰ μπορέσουν νὰ ἐκσυγχρονίσουν τὴν ἐκμετάλλευσή τους. Πρὸς μιά ἐνότητα τῶν ἐλληνικῶν ἀγροτικῶν δομῶν; Βέβαια. Θὰ θέλαμε νὰ εἴμασταν σίγουροι ὅτι αὐτὴ ἡ ἐνότητα δὲν εἶναι αὐτὴ πού δημιουργεῖ καί ἀναγεννᾷ τὶς κοινωνικῆς ἀνισότητες τοῦ χωριοῦ.